

**התנועה העברית
הציונות והתנועה הציונית בלוב**

יעקב חג'ג' - לילוף

ניצני הציונות בלוב

בשלהי תקופה העות'מאנית, הייתה התעניינות בציונות בלוב, כמעט משחר הוולדה של התנועה הציונית העולמית, עם עלותה על בימת ההיסטוריה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. התעניינות, שכללה בתחילה רק מעטים בלבד מקרב הסוחרים האמידים, בעלי מקצועות חופשיים ומשכילים צעירים, שהיו פתוחים במידה מסוימת לקורות העיתים באירופה ובעולם היהודי. ואילו ההתעניינות בציונות, שהקיפה את הרבים יותר התרחשה מאוחר יותר בתקופה האיטלקית, ככל שהעמיקה התודעה הציונית עם תחילתה של התנועה העברית. תנועה, אשר הייתה קשורה בתחייה התרבותית והחברתית, עם התמורות בכלכלה ובחינוך בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית התקופה האיטלקית. תודעה, שבעטייה התפתח ההיבט הלאומי ציוני, שהקיף בתחילה קומץ של נחשונים שסחפו את הרבים, כאשר האירועים הן בעולם היהודי-ציוני, והן בלוב עצמה ובקרב הקהילות היהודיות שבה, משפיעים על המורדות והעליות בהתפתחות התנועה הציונית המקומית.

הקשר הראשוני בין הקהילות היהודיות בלוב לבין התנועה הציונית העולמית והרצל נוצר כבר בשנת 1896. הרצל עודד את יהודי לוב לפעילות ציונית, ויהודים מלוב נענו לאתגר, ואנו עדים לשליחת מכתבים להרצל, כמו: מכתבו של העו"ד ברבי באוגוסט 1900, שממנו ניתן ללמוד על הפצת חוזרים של התנועה הציונית בקרב יהודי לוב; מכתבו של יעקב סופר בפברואר 1901, שממנו משתמע, שממשיכים להגיע ללוב חוזרים של התנועה הציונית ובטריפולי הייתה סוכנות של התנועה הציונית העולמית, שקישרה בין התנועה ליהודי לוב; מכתבו של יעקב תשובה מבנגזי בספטמבר 1903, שממנו אנו למדים, ששמעה של התנועה הגיע גם לבנגזי, ויש נכונות להקים סניפים בקיריניקה להפצת רעיונותיה, כפי שבאה לידי ביטוי גם במכתבו השני של יעקב תשובה ביוני 1904.

להתעניינות של יהודי לוב בציונות בראשיתה היו מספר גורמים: שמעה של התנועה הציונית, שגירה קומץ של יהודים שניסו ליצור קשר עם מוסדות התנועה, וביקשו להשתלב בפעילותה ולרתום עצמם להפצת הרעיון הציוני בלוב; התדרדרות ביחסים בין יהודים לערבים - אישים יהודים במצוקתם פנו גם להסתדרות הציונית וליט"א לעזרה; החשיפה למודרניזציה והרפורמה במערכת החינוך, שהתרחשו עם חדירת ההשפעה האירופית, ובעיקר זו הכלכלית והתרבותית האיטלקית, כבר בשלהי התקופה העות'מאנית וביתר שאת עם הכיבוש האיטלקי. לתמורות במערכת החינוך, הן בזו האיטלקית, הן בזו העות'מאנית עצמה והן בזו של כ"ח, בקוראה תגר להוראה היהודית-מסורתית, הייתה השפעה מכריעה לתמורה במערכת החינוך היהודית. זאת, עם יסודו של בית-ספר "יגדיל-תורה", בהיותו הראשון בסוגו בחינוך היהודי מסורתית, מבחינת המבנה, השיטה והתכנים. רפורמה, שחשפה את הקהילה למודרנה, והיוותה בסיס לחיפושי דרך, שהובילו לפתיחות ולהתערורות לאומית, והביאו עימם בשורת יסודה ומאבקה של התנועה הציונית, להקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל; הגירה מוגברת של יהודים אירופים ללוב, שהיוותה גורם נוסף לפתיחות ולמודרניזציה, שהובילה גם להתודעות לתנועה הציונית ולראשית הקשר עמה; ביקורים בלוב של שד"רים, של אישים יהודים ושליחים מהתנועה הציונית, במיוחד אלה, שערכו סקרים לשוב יהודי אוטונומי באחד מגלילות לוב, אשר עוררו וחיזקו את תקוות ההגאולה.

קשר ראשוני, שאין אנו עדים להתפתחותו, כנראה בשל מותו של הרצל ו"ימי קטנות", שעברו על התנועה הציונית. אולם, קשר זה מהווה את זריעת הנבט הראשון לצמיחתה, מאוחר יותר, של תנועה ציונית גדולה, פורחת ומשגשגת, לאחר כיבושה של לוב ע"י האיטלקים.

באותה תקופה, במסגרת איתור מקומות כתחליפים זמניים לישוב יהודים בארץ-ישראל, יחד עם בדיקת "תוכנית אוגנדה", פנה הרצל למלך איטליה, ויקטור עימנואל השלישי, לבדיקת אפשרות של ישוב יהודים ממזרח אירופה בקירנייקה. בדיקה נוספת לאיתור מקומות חלופיים זמניים לארץ-ישראל בלוב, ערך נחום סלושץ מטעמם של הטריטוריאליסטים בתנועה הציונית בהנהגת ישראל זנגוויל (יט"א). סלושץ ניהל מספר שיחות עם הפחה של טריפוליטניה רגיב פאשא, לאפשרות התיישבות יהודים מרוסיה בטריפוליטניה. רגיב פאשא קיבל באהדה את הרעיון, והומלץ לבדוק אפשרות של התיישבות יהודית באזור הגיבל ובאזור מסללאת'ה. סלושץ ניהל מספר שיחות גם עם יועצם של הסנוסים מנצור אל-קחלי, לאפשרות התיישבות יהודים מרוסיה גם בקירנייקה, גם מנצור אל-קחלי קיבל באהדה את הרעיון. סלושץ היה בדעה, שרגיב פאשא כמו גם מנצור אל-קחלי, ראו בהתיישבות יהודית מאירופה מחסום בפני התביעות האיטלקיות על לוב.

הפעילות הציונית בתקופה האיטלקית

לאחר ההתעניינות הראשונית בציונות בשלהי התקופה העות'מאנית, נעשה הניסיון הראשון להקמת תנועה ציונית מאורגנת בטריפולי, בראשית התקופה האיטלקית בשנת 1913, בראשותו של אליהו נחאייסי. ניסיון, שנשא בחובו חזון של הקמת תנועה ציונית רחבה ומקיפה, האמורה להחדיר ולהעמיק את הרעיונות הציוניים ולהוציא את בני העדה ממצוקתם הכלכלית והחברתית באמצעותה של הציונות. אלא, שהתגשמותו של החזון נאלץ להתעכב שנים אחדות, בשל אי תמיכתה של הנהגת הקהילה הן המוראלית והן הכלכלית, למרות ברכת הדרך של הרבנים בלוב ויהודי איטליה.

עפ"י הצעתו של הרב ד"ר דריו דיסניי מוורונה איטליה, הציונים הסתפקו בשלב התחלתי זה, בהקמת ארגון ציוני "אורה ושמחה" בלתי רשמי בשנת 1914, במסווה של "תלמוד תורה לילי". ארגון, אשר בו ניתנו שעורים בעברית (אשר עוררו צעירים מבנגזי להחדיר את העברית ב"תלמוד תורה"), אולם, גם התחלה צנועה זו הייתה קיצרת ימים. זאת, עקב קשיים תקציביים, העדר תמיכת וועד הקהילה, שחשש למערכת היחסים העדינה עם הערבים ומתגובת השלטונות האיטלקיים, ואדישות בני הקהילה, שטרם חדרה בהם תודעת הציונות המודרנית.

בעקבות אי הצלחה זו, נחלצו אליהו נחאייסי וחבריו לקידום הרעיון הציוני ובאמצעותו לשפר את מעמדם של בני הקהילה. הם נאלצו לשיטתם לעלות על הדרך הפוליטית. תוך כדי שמירת קשר עם משרדי התנועה הציונית העולמית, ביצעו רה-ארגון בתנועתם בהקמת "חברת ציון" בשנת 1916, שכללה 70 חברים, אשר התקינו תקנון בן 20 סעיפים. תקנון, שהסעיף הראשון הגדיר את מטרת הארגון לאמץ את תוכנית באזל באמצעות הפצת ההיסטוריה של העם היהודי והשפה העברית. הארגון בחר ועד בן 9 חברים בראשותו של אליהו נחאייסי והורכבו ארבע ועדות: תרבות ותעמולה - שעיקר תפקידה היה לערוך כינוסים וימי עיון להפצת הרעיון הציוני בקרב בני הקהילה, ולפתוח שעורי ערב לעברית (בהדרכתו של מרדכי הכהן); קרב קיימת - לאסוף כספים לקרן הקיימת לישראל; קשב - לטיפול בכל העניינים שבין הפדרציה הציונית באיטליה ולסניף התנועה הציונית

בטריפולי, וכן לשמור על קשר עם התנועה הציונית העולמית; עליה - לטיפול בכל סידורי העלייה של בודדים ומשפחות לא". ולקראת הבחירות לוועד הקהילה בטריפולי ב-1917, פתחו במאבק נגד הנהגת הקהילה וקראו תגר על מדיניותה ושיטות פעילותה. "חברת ציון" קראה לדמוקרטיזציה והציגה עצמה כאלטרנטיבה, באמצעות תעמולת בחירות מודרניות בעלות גוון ציוני וחברתי כאחד. העמידה את הניגודים בינה כמייצגת ההמונים, לבין הנהגה המסורתית הנמנית עם האליטה העשירה, על הדרך שיש לנקוט להוצאת היהודים ממצבם המוראלי והחומרי הירוד. האם להוביל את המוני העם, עפ"י הנהגה המסורתית, לסוציאליזציה דרך אירופיזציה והתמערבות היכולה להוביל, אליבא דנחאיסי, עד לכדי התבוללות, או שמא, להובילם לרפורמה לאומית-ציונית במערכת החינוך ומודרניזציה בשירותים החברתיים, תוך שמירת ערכי היהדות. ניגודים, שהכניסו את הקהילה לפולמוס חריף, שנמשך אף לאחר מותו של אליהו נחאיסי (1918), מייסדה ונשיאה הראשון של התנועה הציונית בלוב.

עלייתם של הציונים על הדרך הפוליטית לא צלחה בידם לקידום הרעיונות המרכזיים של הציונות הצרופה. גם כאשר קצרו הצלחות בבחירות 1919 ו-1921 (אחרי כשלון בבחירות 1917, על אף הצלחתו האישית של אליהו נחאיסי), וקרנם עלתה לאור תוצאות ועידת השלום בסאן-רמו. זאת, למרות ההתעצמות בפעילותם בתחומים שונים, כמו: הוצאה לאור של ביטאון – "דגל ציון"; הצגת סרטים ציוניים; אספות וימי עיון; ציון אירועים היסטוריים וציוניים; ארגון כנסי מחאה כנגד פגיעות ביהודים באשר הם; עידוד לימוד השפה העברית; ארגון שעורים בתנ"ך; ייסוד ארגונים לעזרה הדדית; גידול באיסוף כספים ושקילת השקל ל"קרן הקיימת לישראל"; ובמקביל ייסודה של אגודת ספורט – "בני-ציון" (ב1920-), שאימצה לה מאפיינים ציוניים (שלימים הפכה לאגודת "המכבים" והצטרפה ל"הסתדרות העולמית של מכבי" עם פעילות ציונית ענפה). מאידך, העמיקו המחלוקות, הפילוג והקיטוב בתוך הקהילה היהודית בטריפולי, במקום לבצר את אחדותה, שכה היה נחוץ בעידן זה של תמורות.

המאבקים בתוך הקהילה, שבהם נטלו חלק גם הציונים, עודדו בשנת 1922 הקמת ארגון ציוני מתחרה "אחדות והתקדמות" בראשותו של פורטונטו חדד (שהוציא לאור שבועון בשם "התעוררות", שהתפלמס עם "דגל ציון"). זה הקצין, עוד יותר, את הקיטוב וגרם לנסיגה בפעילותה של "חברת ציון", עד כדי הפסקת איסוף כספים ל"קרן הקיימת לישראל". מצב עניינים, שאילץ את הנהלת הקק"ל בארץ לשלוח ללוב באביב 1923 שליח מטעמה, את המחנך הדגול אברהם אלמליח. עם הגעתו ללוב, נפגש אלמליח עם ראשי הארגונים הנצים, על מנת להשכין שלום ביניהם ולשכנעם בחשיבות שיתוף הפעולה להשגת המטרות הציוניות. בסיועו של הרב הרטום קסוטו, הוא הצליח לפייס בין שני הפלגים בתנועה הציונית בטריפולי, ולהביאם לשיתוף פעולה, שיוביל בסופו של דבר, לאיחוד שני הארגונים.

באותה עת ב1923-, נוסדה גם אגודת נשים ציוניות E.I.A.D., שהייתה מקבילה ל"ויצו" בארץ, בהנהלתה של פורטונה ארביב וסגניתה אשת הרב הראשי ג'וליה הרטום קסוטו. מטרת האגודה (בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית), הייתה לקדם ולשפר את רמת השכלתה ומעמדה של האישה בלוב, לצד החדרת התודעה הציונית.

איחוד הארגונים הציוניים בטריפולי, יצא אל הפועל רק ב-1924 לאחר תווכו של שליח "קרן היסוד" הרב פראטו מאיטליה, שקשר את הקצוות של ההבנות, שהגיע אליהם אברהם אלמליח קודם לכן, בעת שליחותו בלוב. נוסדה "ההסתדרות הציונית הטריפוליטנית", הקשורה ל"התאחדות הציונית האיטלקית", ובמקום נשיא הארגון רפאל ברדה הלוחם והכריזמטי נבחר

דוד בוכבזה הפרגמטי, המתון והפשרן יותר. באותה הזדמנות הרב פראטו מארגן את איסוף הכספים ל"קרן היסוד", ומגיע להסדר על תשלום מעשר מרווחי הכנסותיהם של רבים מסוחרי ותעשייני יהודי לוב.

אברהם אלמליח בביקורו בלוב התרשם מאוד מדבקותה של הקהילה ביהדות ובציונות, כיסופיהם לציון ומאהבתם לארץ-ישראל ובנכונות לעלות לארץ, כפי שבאה לידי ביטוי בעלייתם של אחד עשר צעירים בפברואר 1923, בראשותו של אליהו פלאח (שכונה החלוץ הראשון מלוב). לאור נכונות זו לעלייה לארץ, ממליץ אלמליח, במכתבו מתאריך 17.4.1923, לירושלים להיות מוכנים לעלייה גדולה מלוב ולהקים משרד עלייה בטריפולי, ובין היתר הוא כותב:

" [...] התנועה היא גדולה ועלינו להתכונן לה [...] משפחות שלמות מוכנות לעלות לארץ וצובאות על פתחי סירקולו ציון לבקש רשיונות נסיעה [...]".

ייסודה של "ההסתדרות הציונית הטריפוליטנית" שם קץ לדרכה הפוליטית של התנועה הציונית בטריפולי, ומכאן ואילך התמסרה לפעילות ציונית צרופה: עידוד הקהילה ללימוד עברית, כאשר ההצלחה הראשונית והבולטת ביותר הייתה דווקא בחיומס, שיש לזקוף לזכותו של ר' פריז'א זוארץ; יוזמה לשליחת ספרים, כתבי-עת, עיתונים וחומר תעמולה מההסתדרות הציונית לארגונים הציוניים בלוב (כולל בנגזי, חיומס ומקומות אחרים); ייסוד תנועת נוער ציונית חדשה "הנוער היהודי הטריפוליטני" בשנת 1924, שנשיאה היה רפאל ארביב מחלוצי הפעילים הציוניים בלוב; ייסוד התנועה הרוויזיוניסטית בטריפולי בשנת 1925 ע"י י. שאקי (שלימים עמד בראשה לילו ארביב); הרחבת הפעילות הציונית ב"בני ציון", שהצטרפו ל"מכבי" ב-1926; הקמת "איחוד האגודות היהודיות" בטריפולי תחת חסותה של ה"הסתדרות הציונית הטריפוליטנית" ב-1928; סיוע לאלו שרצו לעלות לארץ-ישראל; ניסיון להקמת חווה חקלאית ב-1929, שתכשיר יהודים לעבודה חקלאית (לא רק כפתרון למצוקת התעסוקה, כי אם גם, עזר לאלו הרוצים לעלות לארץ-ישראל); הפצת והרחבת שקילת השקל ואיסוף כספים אינטנסיבי ל"קרן הקיימת לישראל" ול"קרן היסוד".

לאחר התבססות, שנמשכה חמש שנים, הצליחה "ההסתדרות הציונית הטריפוליטנית", בראשית שנות השלושים לעלות על דרך המלך. הצלחה אשר באה לידי ביטוי בייסודה של "בן-יהודה" בשנת 1931, בראשותו של ציון שאול אדאדי (שיחד עמו פעלו בין היתר – יעקב פרגיון, עמישדי גוויטע, יוסף מימון, האחים אברהם ומשה סמבירא ואחרים), שהחלה בפעילות ציונית ענפה: החדרת השפה העברית, עפ"י הסיסמא "עברי דבר עברית"; העלאת מחזות בעברית בנושאים תנכיים ולאומיים; לימוד עברית למבוגרים; פתיחת ספריה עברית ענפה; ארגון משחקי ספורט; קיום אסיפות ועצרות בהדרת עם; עריכת טכסים ומסיבות בכל חג דתי ולאומי; הוצאה לאור של שבועון בשם "למדו עברית"; אסוף כספים ושקילת השקל להסתדרות הציונית ולקרן הקיימת לישראל.

גולת הכותרת בפעילותה של "בן-יהודה" הייתה הקמת בית-ספר עברי "התקווה" לילדי ישראל בחינם (בחשוון תרצ"ב בשלהי 1931), בהנהלתו של עמישדי גוויטע ובהדרכתו הראשית של ר' שאול דאבוש. ראשיתו של בית-ספר הייתה צנועה עם 20 תלמידים, שלאחר חבלי לידה והתגברות על מכשולים ועם דבקות במטרה הגיע להישגים מרשימים. כבר בסוף שנת תרצ"ב מספר התלמידים עלה בעשרות מונים, ומנינם זינק ל-512 תלמידות ותלמידים. הישגים, שהיו מרשימים כבר בראשית פעילותה של "בן-יהודה" ובשנה הראשונה להקמת בית-הספר "התקווה". זאת, לאו דווקא בשל מנין התלמידים הגדול שהצטרפו, ושהעיד על הלך הרוח בקרב בני הקהילה ורצונם, כי

אם גם, ואולי בעיקר, בשל הרפורמה שהוכנסה. רפורמה לא רק בתלבושת אחידה, בעידודם של התלמידים ובמסגרת שכללה גם כיתות מיוחדות לבנות, אלא במיוחד בשיטות ההוראה: בחלוקת הכיתות עפ"י רמה, בפיקוח, בעריכת בחינות הישגים ובתכנים עפ"י תוכנית הקבועה מראש – בלימודי העברית; בלימוד מקצועות יהודיים וציוניים; בלימודים כלליים; בחינוך גופני ובלמוד הלכות נימוסין ודרך-ארץ. זאת, תוך כדי פעילות חברתית ותרבותית ענפה כולל זו הלאומית-יהודית-ציונית, כמו: העלאת מחזות תנכיים ולאומיים בעברית; לימוד שירה עברית וייסוד מקהלה; עריכת מסיבות וחגיגות בסיום שנת הלימודים ומועדי ישראל המסורתיים והלאומיים; עריכת תהלוכות; אסוף כספים (בעיקר ל"קרן הקיימת לישראל") והצגת סרטים על הנעשה בארץ-ישראל. כמו כן, בנטילת חלק בפעילות הקהילתית, כמו: השתתפות מקהלת בית-הספר בתפילות השבת והחגים, ובהטיית שכס למתן סעד לבני הקהילה (בעיקר בחלוקת ספרים, כלי כתיבה, בגדים ונעליים לתלמידים נזקקים).

לאור הישגים מרשימים אלו, כבר בשנה הראשונה להקמת בית-הספר "התקווה", וועד הקהילה החליט, במהלך שנת 1932, למסור את מחלקת החינוך של הקהילה לידי הארגון הציוני "בן-יהודה", (ולאמץ חלק ניכר משיטת ההוראה שלה ב"תלמוד תורה"). החלטה, שאושרה ע"י השלטונות האיטלקיים, שהכירו במעמד "בן-יהודה" ובחשיבות פעולותיו החינוכיות לקידום ילדי הקהילה. הממשל האיטלקי לא נרתע אף להזמין את מאות תלמידי בית-הספר "התקווה" לחגיגות, לטכסים ותהלוכות רשמיים של השלטונות.

לרגל הצלחות בית-הספר "התקווה", אוכלוסיית התלמידים הלכה וגדלה משנה לשנה, ובשנת תרצ"ח הגיע מנינם ל-1,200 תלמידות ותלמידים. גידול, שחייב הרחבת סגל ההוראה בהכשרת מורים, בהדרכתו של ר' שאול דבוש. גם לאחר "חוקי השבת" בתחום החינוך, שחייבו נוכחותם של התלמידים יהודים בבתי-הספר התיכוניים גם בשבתות, החל משנת הלימודים 1932-1933, ורוב התלמידים היהודים פרשו מבתי-הספר התיכוניים, חלקם מצאו מסגרת ב"בן-יהודה", שהרחיבה מסגרותיה בהתאם. מאידך, חלק מהתלמידים נשלחו או נלקחו ע"י הוריהם להמשך לימודיהם בארץ-ישראל. תופעה, שהרחיבה את העלייה לארץ, שעלו הן ממניעים ציוניים והן עקב מצב כלכלי קשה בלוב וחיפשו שם תעסוקה, אגב מילוי כיסופיהם וערגתם לארץ-ישראל וירושלים. עולים, שהקימו עם בואם לארץ, שתי שכונות על טהרת יהודי לוב, שכונת בנגזי בבני-ברק ושכונת מונטיפיורי ברמת גן. שתי שכונות, שבהן השתכנו רוב העולים מלוב, שהגיעו לארץ בשנות ה-20 ועוד יותר בשנות ה-30 עד פרוץ מלחה"ע השנייה, ומנינם נע בין 500 לבין 1,000 עולים. בחורים רבים משכונת מונטיפיורי נמנו על לוחמי האצ"ל דווקא, ובבתיהם רחשה פעילות מחתרתית ענפה. כיסופים, שהיו לרבים מיהודי לוב, עוד בתקופה הטרום ציונית, רבות בשנים (בעיקר רבנים ואדוקים במיוחד), שעלו לארץ בשלהי חייהם להיקבר בה, והשתקעו בצפת, בטבריה ובירושלים. "בן-יהודה", הלכה וגדלה הלכה והתעצמה, עברה למועדון גדול יותר, שאפשר לה להרחיב את פעילותה עוד יותר, לא רק בתחום הציוני, כי אם גם בתחום החברתי והקהילתי, כמו: סיוע לאגודים המקצועיים היהודיים השונים; סיוע ל-A.D.E.I., להרחבת הכשרתן המקצועית של הנשים והנערות ולהעלאת רמת השכלתן הכללית, אשר ארגנה ב-1934 חינוך מקצועי לבנות עם לימודי עברית ומקצועות בנושאים עבריים וציוניים, וחנכה בית-מלאכה -"מופת", שלמדו בו 150 נערות.

פעילות "בן-יהודה" הסתעפה ונפוצה אף מחוץ לטריפולי בערי השדה של טריפוליטניה וקירנאיקה. הסניף בבנגזי הגיע להישגים מרשימים והטביע את רישומו על הפעילות הציונית במקום. פעילות,

שהחלה כאמור בהחדרת העברית ב"תלמוד-תורה" של בנגזי בשנת 1915, ובהמשך ייסוד הארגון ציוני "אגודת הרצל" בשנת 1919 בראשותו של רנטו תשובה. תנועה, שהגיעה להישגים מרשימים כבר מראשית פעילותה, שאותה ניתן לזקוף (בניגוד לטריפולי) לשיתוף הפעולה ההדוק עם "תלמוד-תורה" וועד הקהילה. זאת הודות לאי שימוש בציונות כאמצעי לרפורמה חברתית-כלכלית ומעמדית, אלא רק פעילות ציונית צרופה לשמה, בלא שהנהגת הקהילה המסורתית בבנגזי תהייה מאוימת ע"י הפעילים הציוניים. גם הסניף בחיזום בהנהלתו של ר' פריז'א זוארץ הגיע להישגים מרשימים, בהפצת הרעיון הציוני, כהמשך טבעי להקניית השפה העברית. הוא היה אחראי גם להקמת הסניף במסילת'ה, בשליחת אחד מבוגרי תלמידיו – כ'ליפא שאקיר (לימים צוריאל שקד), לנהל את הסניף במקום.

במקביל להצלחותיה של "בן-יהודה", גם אגודת "מכבי" קצרה הצלחה רבה: בפעילות הספורטיבית; בהעלאת מחזות בעברית ובאיטלקית, בנושאים תנכיים (כמו המחזה "יוסף ואחיו") ובנושאים לאומיים (כמו המחזה "ביקור בארץ-ישראל", אשר נערך ובוים ע"י יו"ר "מכבי טריפולי" רוברטו ארביב בשנת 1934, שנה לפני המכבייה השניה, שכולו שיר הלל לארץ-ישראל ותעמולה למען המכבייה ו"הקרן הקיימת לישראל"); בלימוד עברית, אנגלית וצרפתית; בהוצאת בטאון באיטלקית "Diana dei Maccabei", שתוכנו ספורטיבי וחינוכי-מסורתי; השתתפות במכבייה השניה בשנת 1935; בהקמת ספרייה גדולה, שכללה ספרים רבים בעברית; לצד הפעילות הבידורית (למבוגרים ובמיוחד לבני המעמד הגבוה יותר), הייתה גם פעילות ציונית, שהלכה והתעצמה עם השנים.

קץ השלטון האיטלקי וראשית השלטון הבריטי בלוב

המערכה באל-עלמיין במדבר המערבי, בין הצבא הבריטי לבין הצבא הגרמני-איטלקי, שהחלה ב-23 באוקטובר 1942, ובמקביל "מבצע לפיד" - נחיתת "בנות הברית" באלג'יריה ובמרוקו, שהחל ב-7 בנובמבר 1942, (ולמחרת ב-8 בו, שלטון גרמני ישיר בתוניסיה), ותנועת כוחות "צרפת החופשית" של דה-גול לשחרור פזאן בדרום לוב, בישרו את ראשית סיום המלחמה בצפון אפריקה. עם פריצת המערכה באל-עלמיין, הצליח הצבא הבריטי למגר את הצבא הגרמני-איטלקי ולשחרר את קירנאיקה, כבר בנובמבר 1942. האיטלקים והגרמנים בנסיגתם, בתחילה לכוון טריפוליטניה ולאחר מכן לכוון תוניסיה, כאשר הצבא הבריטי מזנב אחריהם, המשיכו לפגוע ביהודים. הם השאירו אחריהם "אדמה חרוכה", בזו והציתו בתים וחנויות יהודיים, עד שחרור טריפוליטניה וכניסת הצבא הבריטי לטריפולי ב-23.1.1943.

יש לציין, הגרמנים שבאו לסייע לאיטלקים בלוב, יחסם ליהודים היה בד"כ סביר. זאת בשל העובדה, שבצבא הגרמני בלוב שירתו רק חיילי הוורמאכט ולא שירתו חיילי ס"ס. רומל התנגד לצירופם של חיילי הס"ס, ברצותו להבטיח לו שקט בעורף המערכה ולנצל את השירותים, שיכלו לקבל בצורה טובה רק מהיהודים (אף שהדבר חרה לגרמנים מאד). אולם, לנוכחותם של הגרמנים בלוב הייתה השפעה שלילית, בהגברת האנטישמיות והפגיעות ביהודים ע"י האיטלקים, אשר לפעמים גם הגרמנים נטלו בהן חלק. הפגיעות הקשות ביהודים בנסיגתם של הגרמנים והאיטלקים לתוניסיה לאחר המערכה באל-עלמיין, היו יותר תוצאה של תסכול, זעם והשפלה בשל תבוסתם ולא דווקא תוצאה של מדיניות. זאת, אף שלקראת הנסיגה הגרמנים דאגו להכנת צו לשליחת כל יהודי לוב הכשרים לעבודה למחנות כפייה בתוניסיה, כאשר באותה עת, בינואר 1943, גם המופתי הירושלמי חאגי' אמין אלחוסייני הציע לאחד מן המדינאים הפשיסטים להגלות מלוב את כל יהודי

טריפולי בד בבד עם פינוי כוחות הציר⁽¹⁾. ורק שחרורה המוקדם יחסית של לוב ע"י הבריטים במהלך מלחה"ע השניה, מנע ביצוע גזירה זו וגזירות חמורות אף יותר. שחרור לוב, הסיר מעל ראשי יהודיה, גם את סכנת אימת "הפתרון הסופי", כפי שניתן להיווכח מהפרוטוקולים של ועידת ואנזה בינואר 1942. ועידה, שבמהלכה סוכמו ההתארגנות, הלוגיסטיקה ופרטי הביצוע של "הפתרון הסופי", וניתן אומדן מדויק של היהודים בכל מקום החל עליהם "הפתרון הסופי", שהוכן בקפידה ע"י אדולף אייכמן. בסיכום מנין יהודי איטליה, שהוצג בוועידה ושעמד על 58,000 יהודים (בעוד שמנינם היה פחות מ-30,000 באותה עת), נכללו גם כ-30,000 היהודים של לוב. לוב הייתה מושבה איטלקית, אשר במהלך המלחמה צורפה והפכה לחלק מאיטליה וכונתה "החוף הרביעי" של איטליה, כך, שגם יהודי לוב נכללו יחד עם יהודי איטליה ב"פתרון הסופי". על כוונת הגרמנים בקשר ליהודי לוב, ניתן ללמוד גם ממכתביו של הקונסול הגרמני בטריפולי ואלטר לשגרירות גרמניה ברומא⁽²⁾. במכתבו, מה-12.5.1942, מציין, בין היתר: "אחרי נסיגתם של האנגלים ניגשנו לטפל בפעם הראשונה בבעיית היהודים [...] הטיפול בבעיית היהודים הוחל קודם-כל בקירניקה. כפי שהוזכר בדו"ח הקודם, הוחלט אחרי נסיגת האנגלים מקירניקה, שבמסגרת הסדר עניין הילידים לרכז את כל היהודים תושבי קירניקה במחנה ריכוז בטריפוליטניה. הוחלט כך, אחרי שבוטלה התוכנית להעביר יהודים אלה לאיטליה". במכתבו, מה-19.5.1942, מציין, בין היתר: "פתרון בעיית היהודים בטריפוליטניה קשה יותר לאין ערוך. ראשית, הם רבים יותר; ושנית, כוחם הכלכלי חזק הרבה יותר, ריכוזם של יהודים אלה יגרום בוודאי משבר כלכלי ויצור מצב ללא-נשוא. לכן נמנעו לעת-עתה מהגשמת התוכנית להעביר את יהודי טריפוליטניה לאיטליה [...]. בכל זאת אין ספק כי בבוא הזמן תוסדר הבעיה היהודית גם בטריפוליטניה [...]".

שחרור לוב ע"י הבריטים בינואר 1943, שם קץ למלחמה ולמוראותיה והסיר, וכאמור, את אימת "הפתרון הסופי" ופתח עידן חדש בחיי היהודים בלוב:

- בא הקץ לנחיתותם המשפטית, למעשי הדיכוי, ההשפלה והרדיפה של המדיניות הגזענית הפשיסטית.
- יהודים, שגורשו או נטשו את בתיהם, נלקחו לעבודות כפייה או נכלאו במחנה הריכוז בג'אדו, שבו לבתיהם ולפעילותם הרגילה, ועם סיום המלחמה באירופה, שבו גם אלו ששרדו במחנות הריכוז באוסטריה וגרמניה.
- חלה התאוששות כלכלית, שבה היהודים היו גורם מוביל, בגלותם יוזמה בשיקום ובפיתוח המסחר, התעשייה והבניה.
- ועדי הקהילות והמוסדות הקהילתיים היהודיים חידשו את פעילותם.
- חודשה מערכת החינוך, הקשורה בחידוש והתעצמות התנועה העברית, בסיועם של החיילים הארצישראליים.
- חודשה הפעילות הציונית ואף התעצמה, בסיועם של שליחים מארץ-ישראל והחיילים הארצישראליים.
- היחסים בין יהודים לערבים השתפרו והתהדקו, במיוחד בשכבות האליטה ובישובים הקטנים.

סיוע החיילים הארצישראליים ליהודי לוב בתום המלחמה

כיבוש קירנאיקה בשלישית ע"י הבריטים, בנובמבר 1942, לאחר מערכת אל-עלמיין, ושחרור כל לוב בינואר 1943, חולל תמורה משמעותית בחיי הקהילות היהודיות. החיילים הארצישראלים מהיחידות השונות של הצבא הבריטי (הפלוגה הראשונה הייתה פלוגת התובלה 462, שהצטרפו אליה פלוגות תובלה נוספות, לאחריהן פלוגות הנדסה ויחידות ה-R.A.O.C.),⁽³⁾ שמצאו בקירנאיקה קהילות יהודיות חרות, מתוך תחושה של שליחות נטלו יוזמה לסייע לקומץ אחיהם היהודים, שנתרו במקום ולא הוגלו למחנה הריכוז בג'אדו. יוזמה אשר זכתה באישורו של מושל בנגזי ובברכת הממשל הבריטי.

כבר במרץ 1943 נפתח בית-הספר העברי בבנגזי בבניין תלמוד התורה הישן, ובו שבעים תלמידות ותלמידים בארבע כיתות. לשני המורים המקומיים הצטרפו חיילים ארצישראלים מתנדבים⁽⁴⁾, ומספרם של אלה עלה ככל שגבר קצב הילדים השבים מג'אדו. תוכנית הלימודים כללה שעורי עברית, חשבון, אנגלית, גיאוגרפיה, מולדת ושירה. בתוך זמן קצר שררה בין כתלי בית-הספר אווירה דומה לכל בית-ספר ארצישראלי. השפה העברית החלה להיות שגורה בפיות התלמידים ושירי מולדת נשמעו באו. העברית הייתה שפתן של ההצגות שהעלו התלמידים, וכן שפתם של דגלים ודגלונים, לוחות וכתוביות שקישטו את הכיתות בערבי קבלת השבת ובמסיבות בחגים ובמועדי ישראל. בסיוע החיילים הארצישראלים שיקמה הקהילה את בנין בית-הספר הקהילתי והכשירה אותו ליעודו המקורי. בבית-הספר חודשו הלימודים, הן היהודיים המסורתיים והן העבריים המלאים, והוא נקרא מאז "בית-הספר העברי – תלמוד תורה בבנגזי"⁽⁵⁾.

הפעילות החינוכית העברית-הציונית התעצמה עם בואו לבנגזי של הגדוד השני⁽⁶⁾, שבו שרתו גם מורים מקצועיים מהארץ. מורים, שהופנו להורות בבית-הספר העברי על פי המתכונת הארצישראלית⁽⁷⁾. אולם הצלחה זו עוררה דאגה בשלטון הבריטי, ששם עינו בחינוך העברי-ציוני והחל להערים מכשולים. בקיץ 1943 פרסם השלטון הבריטי הוראה לסגור את בית-הספר לחופשת הקיץ, שלאחריה נדרשו הילדים להירשם לבית-ספר ערבי, בטענה הצבועה, שהעברית אינה שפה רשמית, ועל כן בית-ספר יהודי אינו זכאי למימון וסיוע ממשלתי. המפקדה הבריטית אסרה על המורים הארצישראלים להורות את התלמידים היהודים וצוותה עליהם לשוב אל יחידותיהם⁽⁸⁾. נוצרה סכנה ממשית לחינוך העברי הציוני בקירנאיקה, אלא שהחיילים הארצישראלים שכנעו את מנהיגי הקהילה, שלא להיכנע להוראות הבריטים, ולא לרשום את בני הקהילה לבית-הספר הממלכתי הערבי. בינתיים, בחופשת הקיץ, בד-בבד עם מתן שעורים בעברית למבוגרים ולעוד כ-40 נערות, ארגנו החיילים הארצישראלים סמינריון הכשרה למורים מקומיים, שבשלב הראשון נטלו בו חלק ארבע עלמות, ומאוחר יותר הצטרפו אליהן מתנדבים נוספים. פעילות זו של החיילים הארצישראלים התאפשרה בשל פתיחת מועדון החייל העברי בבניין "תלמוד תורה", עפ"י בקשת הרב הצבאי, ונוכחותם של החיילים הארצישראלים במקום חיפתה על פעילותם החינוכית של המורים העבריים.

בתום חופשת הקיץ, נפתח מחדש בית-הספר העברי ב"תלמוד תורה" הישן בהנהלתו של המחנך המקומי יעקב גוויטע, ומומן מעתה בידי הקהילה ובלא סיוע ממשלתי. בית-הספר הוכר כפרטי, ולמדו בו בשנת תש"ד כ-400 תלמידים בעשר כיתות, ועוד כשישים תלמידים, שעבדו ביום ולמדו בערב⁽⁹⁾. למרות האיסור, החיילים הארצישראלים המשיכו לסייע בהוראת התלמידים, בזכות הקצינים העבריים, שחיפו על העדרם של המורים מן הפלוגות באמתלות שונות, כמו הוצאת אשורי מחלה פיקטיביים. סיוע, שנתנו החיילים הארצישראלים גם לתלמידים יהודים בברצ'ה, בדרנה ובמקומות אחרים בקירנאיקה⁽¹⁰⁾.

פעילותם המחתרנית או המחתרנית למחצה של החיילים הארצישראלים בקירניקה, לא הצטמצמה בסיוע לבית-הספר העברי בבנגזי. הם היו מעורבים במכלול רחבה של פעילויות:

- הוראת ילדים ובוגרים, שלא חבשו את ספסלי בית-הספר.
- הברחת ספרי לימוד מן הארץ ללוב, שאפשרו מתכונת של לימודים עפ"י הדפוסים הארצישראלים⁽¹¹⁾.
- סיוע להשגת כספים למימון פעילותו של בית-הספר העברי מהקהילה במצרים, מן הגיווינט ומן ההסתדרות הציונית.
- עזרה לפעילותו של מועדון "גאולה"⁽¹²⁾, שנפתח מחדש ב-1944, שימש מועדון לנוער ולמבוגרים, שלא נכללו במסגרת מערכת החינוך הסדירה, וניתנו בו שעורים בעברית והרצאות בנושאים לאומיים-ציוניים. מועדון, ששימש גם מקום מפגש לחיילים הארצישראלים, ששירתו במקום.
- השגת ספרים וכתבי-עת לספריה ולאולם הקריאה, שנפתחו במקום⁽¹³⁾.
- מתן הרצאות בעברית על נושאים תרבותיים ולאומיים, ועל כל המתרחש בישוב בארץ.
- חידוש פעילות "הקרן הקיימת לישראל" בבנגזי.
- סיוע למורשה המקומי ולמחנך יוסף דדוש, שהחל לארגן חוגי נוער ציוני ושיעורי עברית.
- הקמת מסגרת מקומית של תנועת "החלוץ", שהכשירה כ-50 צעירים בחמש קבוצות לקראת עלייתם לארץ⁽¹⁴⁾. רובם העפילו לארץ באופן בלתי-לגאלי וחלקם באופן לגאלי באמצעות אותם עשרת סרטיפיקטים, שהוקצו בשנת 1946 וחולקו ע"י "ועד העלייה" של בנגזי, בראשותו של ויקטור נעים.
- סיוע בהברחת שליחים מן הארץ ללוב ולצפון אפריקה הצרפתית.
- סיוע להעלאת צעירים וצעירות לארץ - בהברחת הצעירים במדים בריטיים וב"פסים" מזויפים תוך כדי שירותם במקום, או כאשר הוחזרו יחידותיהם למצרים הוסתרו ברכביהם; ואילו את הצעירות באמצעות נישואים פיקטיביים לחיילים, שעמדו לצאת לארץ לחופשת מולדת או בתום השרות.
- השגת סרטיפיקטים, שבאמצעותם הועלו משפחות ברוכות ילדים, שמנו עשרות נפשות.
- הכשרת סגל מורים ומדריכים, שאמורים לסייע להם בפעילותם ולהחליף אותם בבוא העת עם הוצאתם מקירניקה.
- פתיחת מרפאה סמוך לבית-הספר בבנגזי לטיפול בילדים (עם יציאת החיילים הארצישראלים הועברה המרפאה לידי יהודים מקומיים, שעברו הדרכה בעזרה ראשונה).
- סיוע במזון לילדים ממחנות הצבא הבריטי.
- ארגון מגביות פנימיות בין החיילים הארצישראלים לרכישת ביגוד ונעליים לילדים נזקקים.
- סיוע כלכלי ואחר לאוכלוסיית הנזקקים ממחסני הצבא הבריטי ומרכוש איטלקי, שננטש במלחמה.

החל מסתיו 1944, הצטמצמה נוכחותם של החיילים הארצישראלים, עם העברת רוב היחידות הבריטיות לאירופה כולל הגדוד השני, וכבר בשנת הלימודים תש"ו החיילים הארצישראלים לא נטלו חלק בהוראה. כל נטל ההוראה עבר למורים המקומיים, אשר נעזרו בחיילים הארצישראלים מפלוגת התובלה 405, שנותרה נידת בין בנגזי לטריפולי ובין בנגזי למצרים⁽¹⁵⁾.

סיוע, שבא לידי ביטוי בעיקר בטיפוח קבוצות נוער וגרעיני הכשרה (תוך כדי שמירת הקשר המחתרתי בשל נידותם), כאשר המורה החייל יעקב בן-עמי מסייע למנהל בית-הספר יעקב גוויטע וצוות מוריו לקבל את בית-הספר לאחריותם הבלעדית⁽¹⁶⁾.

בקיץ 1944 הושג הסכם להכרה ותמיכה ממשלתית בבית-הספר העברי בבנג'זי, החל משנת הלימודים תש"ו. בהסכם נקבע כי שפת ההוראה תהיה בעברית, ואילו הערבית תילמד החל בכיתה ב' והאנגלית החל בכיתה ה'. צוות ההוראה יכלול חמישה מורים יהודים ושלושה מורים ערבים, והקהילה רשאית להוסיף מורים על חשבונה. נוכחותם של המורים הערבים היה בו כדי להעיב על האווירה הארצישראלית, ששררה בין כתלי בית-הספר, שעומעמה בלאו-הכי, בשל העדרם של המורים מן החיילים הארצישראלים.

הקהילות היהודיות בקירנייקה היו הראשונות בלוב, שבהן התחדשו פעולות התנועה העברית (הקשורה לפעילות הציונית) הן ביישום ההגשמה החלוצית בעלייה לארץ והן בהעפלה הבלתי-גלית של צעירות וצעירים יהודים. פעילותם של בתי-הספר העבריים, שהחלה מיד עם השחרור הבריטי של לוב, ביוזמתם וסיועם של החיילים הארצישראלים, תחילה בגלוי ובהמשך בחשאי, נמשכה גם לאחר שהחיילים העבריים עזבו את קירנייקה, ונטל החינוך נפל על שכמם של המורים המקומיים; פעילות חינוכית שנמשכה עד שנת 1949, שבה החלה העלייה הגדולה לארץ-ישראל ונסגרו כל בתי-הספר היהודיים, למעט בית-הספר העברי בבנג'זי, שעבר לבית-הכנסת לקומץ התלמידים, שנותרו במקום.

עם שחרור טריפוליטניה בינואר 1943, לאחר שחרור קירנייקה, החל עידן חדש בחיי היהודים במקום. הופעתם של החיילים הארצישראלים בטריפוליטניה זכתה לקבלת פנים נרגשת של היהודים, כפי שניתן להיווכח גם ממכתביו של משה מוסנזון⁽⁴⁷⁾:

"[...] הרחובות, שעברנו בהם המו המיית ששון ושמחה. ה'שלום' וקריאות השמחה שפעו עלינו כגשם. היינו כחולמים מפעימת הלב הרוגן [...] הוספתי ושאלתי בערבית: היכן בית-הכנסת היהודי ואם אני יכול להתפלל שם. כאן התנער בשמחה ושאלני: יהודי? – ואז נתן עיניו גם בכתפי וראה את הכתובת 'פלשתיין' ותקע לי 'שלום עליכם' חס. ומאז כבר לא עזבני לנפשי. שמעון ל. שמו. נלווייתי אליו והוא פתח וסיפר בעברית שוטפת על יהודי העיר [...] באתי בצל קורת ביתו [...] כל המשפחה מחוץ לאם, מדברת עברית רהוטה. ישבתי בביתם שעה קצרה וחשתי איך שמכל צד נושבת עלי אהבה [...] ובינתים נתכנסו ובאו שכנים ומילאו את החדר. נדהמתי לידיעת העברית. מתברר שרוב יהודי טריפולי יודע את השפה. קשה היה לי לקום וללכת. פשוט לא נתנוני [...] לאחר הסעודה נתאספו ובאו שכנים. סיפרתי להם על הארץ [...] אילו ראית כיצד האזינו [...] הלכתי חזרה למחנה המכוניות כשבלב מתרוגן משהו מופלא וקדוש [...] הבוקר יצאנו קבוצת-בחורים והלכנו לרובע היהודי [...] ברחובות היהודים נשאונו פשוט על כפיים. איזו שמחה! מכל עבר ומכל פינה ניתכות עלינו ברכות-שלום ואהבה [...] איזה טיפוס יהודים נפלא! [...] היו אלה שעות מיוחדות במינן. שוטטו ברחובות, הפנים קורנים מאושר שבהתרגשות. חייל אחד, א.מ. שמו, בחור רוסי שעובד בחברת החשמל, ניגש אלי ואמר: 'שמע [...] אני פשוט רוצה לבכות עכשיו, ממה שיש לי בלבי'. כמה הבינותי לו [...]. בבית-הכנסת פגשו נשים זקנות [...] כשראונו הרעיפו ברכות על ראשינו ושמענו מלמולי-ברכה אמהיות, לבביות. עמוסי רשמים חזרנו לפנות ערב למחנה-המכוניות שלנו ומשם הלכנו כולנו אל השכונה היהודית שמחוץ לעיר. באנו לבית הכנסת. עמדנו על המרפסת והשתתפנו בתפילה. הילדים – כמה יפים הם כאן – נלחצו אלינו באהבה [...] כתום התפילה חולקנו בין המשפחות. צריכה היית לראות את הריב הנטוש עלינו [...] פשוט אהבה יהודית חמה עד לשכרון [...] והסעודה – סעודת מלכים [...] ועליזה הקטנה שרה לנו את שיר הנמל ואת 'התקוה'. האם, פניה קרנו מאושר ומלמלה בערבית: היו לי הרבה שמחות בחיים, אבל שמחה

כמו הערב – לא ידעתי [...] כתום הסעודה נתכנסנו [...] שרנו בכוון שירי הארץ משכבר הימים, כי רבים מהם מוכרים להם... נפרדנו מהם כהיפרד ממשפחה [...]. בחבל זה פגשתי לראשונה את גולת טריפוליטניה. ואומר לך אחא: הפתעה יקרה. לא שיערתי כי כך אפגוש אחים [...] ומיד, עם הפגישה, הציפתנו אחוות אחים והציתה זיקי קדושה בלב. ואני מהלך הייתי, נבוך ונרעש מכל זה, ושאל את עצמי: מנין להם ליהודי טריפולי [...] האחוה היהודית, מנין השמחה והרגשת האושר בפגישה עם אחים? מיהו הצדיק אשר זרע כאן זאת? מי חנך גולה זו לעברית ובצמאון לארץ? ...".

לחיילים הארצישראליים הייתה השפעה רבה על החיים החברתיים והתרבותיים של בני הקהילות בטרפולי ובערי השדה סביב. עצם הופעתם, ולא דווקא יוזמתם וסיועם (כפי שבא לידי ביטוי בקירניקה), שימשה זרז לחידוש תחיית התנועה העברית ופעילות התנועה הציונית. יוזמה שנבעה מתוך כוחות פנימיים, שחידשו את פעילותם וצירפו כוחות חדשים, בעידודם של החיילים הארצישראליים.

חיילי תפעול הנמלים 1039, שהיו הראשונים מבין היחידות העבריות, שהגיעו לטרפולי, ארגנו על דעת עצמם ובחשאי שמירת לילה בחארה היהודית, כדי למנוע ביזה ואונס מצד חיילים אפריקנים מצבאות בעלות הברית⁽¹⁸⁾. משלחת של פלוגות התובלה, שחנו בקירניקה בראשותו של הקצין ספקטור מפקד פלוגת מובילי המים, נשלחה לטרפוליטניה לבדוק במה יוכלו לסייע⁽¹⁹⁾. המשלחת, לאחר שעברה בח'ומס ובמצרתיה, נפגשה עם מנהיגי הקהילה בטרפולי ועמדה על המצב הקשה, שבו נתונים היהודים בעטיה של המלחמה, גיבשה תוכנית סיוע. יחד עם הסוורים ומובילי המים, שחנו בעיר, הוקמה ועדה בראשותו של פרומקין, שהוטל עליה לרכז את הסיוע הכלכלי במקום ולהביא את דבר מצבם של כל יהודי לוב ל"ועד לעזרת יהודי לוב", שהוקם במצרים ביוזמת הסוכנות, שמינתה את נחום וילנסקי לרכז את הטיפול⁽²⁰⁾.

חידוש מערכת החינוך ותחיית התנועה העברית בטרפוליטניה

מיד עם שחרורה של טריפוליטניה ע"י הבריטים, "תלמוד תורה" בטרפולי בניהולו של עמישדי גוויטע (מנהל ב"ס "התקווה" לשעבר), פתח את שערו ובשלב הראשון למדו בו כ-100 תלמידים. לאחר מכן, בניגוד למדיניות הבריטית בבנגזי של ערביזאציה של החינוך, אפשרו הבריטים בטרפולי לימודים איטלקיים ליהודים ונפתחו: בית-ספר ממלכתי איטלקי-יהודי – "פייטרו וורי" בהנהלתה של אמה פולאקו, "סקוואלה רומא" לתלמידים יהודים מן המעמד החברתי הגבוה ולתלמידים נוצרים, ובית-ספר "טומזאו" לתלמידים יהודים ונוצרים חולי גרענת⁽²¹⁾.

בשל רצונם של יהודי טריפולי לפתוח בית-ספר עברי, השתדלו החיילים הארצישראליים והרב הצבאי הראשי ד"ר אפרים אורבך אצל השלטונות הבריטים, אשר נאותו, בסופו של דבר, לאשר פתיחת בית-ספר עברי. אולם, שוב בשל אותה טענה מגוחכת וצבועה, שהעברית אינה שפה רשמית, בית-הספר אינו זכאי למימון וסיוע ממשלתי. הקהילה היהודית לא נרתעה, למרות הקשיים התקציביים, בעזרת חברים לשעבר ובוגרים של "בן-יהודה" וחיילים ארצישראליים מתנדבים, החלה מחלקת החינוך העברי של הקהילה, שנמסרה שוב לארגון "בן-יהודה", לארגן את בית-הספר העברי לפתיחתו בשנת הלימודים תש"ד באחד האגפים של בית-הספר האיטלקי לשעבר. מחלקת החינוך מינתה את יעקב פרג'ון (איש פעלים וממנהיגי "בן-יהודה" לשעבר) למנהל בית-הספר, ושקדה בהכנת סגל מורים מקומיים. מורים, שאמורים ללמד לפי המתכונת הארצישראלית, שהוכשרו בסיועם של ארבעה חיילים ארצישראליים בשתי קבוצות: האחת, של

עלמות בנות 19-22, חסרות ניסיון הוראה, האמורות ללמד את תלמידי הכיתות הנמוכות, והכשרתם כללה לימוד עברית, השכלה כללית, פדגוגיה, אמצעי עזר להוראה, מלאכה, ציור וזימרה; השניה, של גברים מבוגרים יותר (שחלקם היו מורים עוד לפני המלחמה), האמורים ללמד את תלמידי הכיתות הגבוהות, והכשרתם כללה לימוד עברית, השכלה כללית ופדגוגיה. בד-בבד, מחלקת החינוך הכשירה את הכיתות של בית-הספר על ציודן ועזריהן לקליטת מאות התלמידים; עמדה בקשר עם גורמי החינוך בארץ לתאום תוכנית לימודים מקבילה לארץ-ישראל, ולשם כך הובאו חומרי הדרכה וקריאה, ספרי לימוד עבריים, שירונים ותקליטים.

בניגוד לבנגזי, שבה מערכת החינוך אורגנה בחיפזון ובדחיפות מבחינת מפעל הצלה של החיילים הארצישראליים, מבראשית, כמעט יש מאין, כבר במרץ 1943, הרי שבטריפולי מערכת החינוך התגבשה בצורה מסודרת ומתוכננת ע"י הקהילה לקראת שנת הלימודים תש"ד. כבר בשנת הלימודים הראשונה, במחזור הראשון, חבשו את ספסל הלימודים כ-400 תלמידים בני שש ב-11-כיתות א', עם צוות הוראה של עשרה מורים ומורות. תלמידים, שהמשיכו את לימודיהם בבית-ספר זה עד גמר חוק לימודיהם היסודיים, כאשר מדי שנה הצטרפו אליהם התלמידים החדשים של כיתות א', שמנו 300-400 תלמידים למחזור. תלמידים שהיו בני שבע ומעלה בשנת הלימודים תש"ד, הופנו לבתי-הספר האיטלקיים-יהודיים. בשיטה זו, רוב הילדים, שהיו מתחת לגיל שבע בשנת הלימודים תש"ד, עם הגעת מועד כניסתם לבית-הספר, למדו בבית-הספר העברי וקיבלו חינוך עברי המקביל לתוכנית הלימודים בארץ.

הורי התלמידים, בשתי מסגרות החינוך, דרשו, שילדיהם ילמדו הן עברית והן איטלקית. לשם כך, מחלקת החינוך העברי של הקהילה באה לידי הסכם עם בתי-הספר האיטלקיים-יהודיים, לחילופי מורים למתן שעורים בעברית ובאיטלקית לחילופין. המורים האיטלקים ילמדו איטלקית מספר שעות שבועיות בכל כיתה בבית-הספר העברי, והמורים העברים ילמדו עברית מספר שעות שבועיות בכל כיתה בבתי-הספר האיטלקיים-יהודיים⁽²²⁾.

בבית-הספר העברי, ששפת ההוראה בו הייתה עברית במתכונת הלימודים בארץ, בשיטה הגלובלית או שיטת הנושאים, עם הקניית תודעה ציונית-לאומית, שררה אווירה ארצישראלית על כל מאפייניה החינוכיים והחברתיים: טכסים וחגיגות לרגל חגי ומועדי ישראל (כמו טכס הבאת הביכורים, טכס הדלקת נרות חנוכה, נשפי פורים וכו'); טכסים לציון אירועים לאומיים (כמו יום הצהרת בלפור, יום מותו של הרצל); העלאת מחזות עבריים בנושאים תנכיים ולאומיים; תרומות ל"קרן הקיימת לישראל"; טיולים בחיק הטבע; יציאה לקייטנות; שעורי עזר בחופשות הקיץ וכו'. מערכת החינוך בטריפולי הלכה והתרחבה מדי שנה בשנה: בבית-הספר "פייטרו ווריי" עלה מספר התלמידים מעל 2,000- תלמידים יהודים, שלמדו מספר שעות שבועיות בעברית, כמו גם ב"סקואולה רומא" לאותם התלמידים היהודים; מספר התלמידים בבית הספר העברי בשנת תש"ט עלה 2,530- בנים ובנות עם צוות הוראה של 40 מורים; ב"תלמוד תורה עץ חיים" עלה מספר התלמידים ל-500-700 בנים, שלמדו מלבד לימודים מסורתיים גם לימודי עברית והיסטוריה יהודית בשיטות חדישות. מורי בית-הספר הוציאו לאור בשנת תש"ה, ירחון לילדים בעברית "ניצנים" שהופיע במשך ארבע שנים; בבית-ספר כ"ח, שפתח שעריו רק בשנת תש"ז, למדו 60-80 תלמידים, ואף שהמשיכו ללמוד בו שפה ותרבות צרפתית, הרי, בשל המהפך שעברה כ"ח אחרי השואה, רוב הלימודים בו היו בעברית. ובשנת תש"ח כ"ח פתח גם גן-ילדים ל-200 ילדים; בשני בתי-ספר פרטיים, לבני המעמד הבינוני והגבוה של ר' בשאני רובין ור' יוסף כלפון וכן של ר' בכור זוארץ, למדו מספר עשרות תלמידים, שלמדו עברית ולימודים מסורתיים. גם בתי-

הספר העל-יסודיים התרחבו: בית-הספר הטכני העברי; בית-הספר התיכון האיטלקי (Liceo); בתי-הספר המקצועיים-הטכניים והמסחריים האיטלקיים; ישיבת "נווה שלום – אוצר התורה", שנוסדה בשנת תש"ז ביוזמתו של הרב ילזו ובסיוע "הסתדרות המזרחי העולמי", חברת "אוצר התורה" ה"ג'ויינט", "אוזה" והקהילה היהודית. ישיבה, שהייתה מעין בית-ספר תיכון עברי-דתי, ולמדו בה 80 תלמידים מצטיינים, מטריפולי ומערי השדה, בוגרי "תלמוד תורה" ובית-הספר העברי, שהוציאו לאור ביטאון – "סמדר" בעריכתו של גבריאל ארביב; ישיבות פרטיות, שלימודיהם התקיימו בבתי-כנסת שונים; סמינר למורים, שנפתח במחצית השניה של 1947, ע"י המחנך ד"ר משה אויירבאך ובנו שמואל מישראל. בוגריו הוו תוספת משמעותית ואיכותית בסגל ההוראה של מערכת החינוך העברי בטריפולי, ב"תלמוד תורה", ל-2000 צעירים עובדים, בבית-הספר המקצועי לבנות ובשיעורי ערב בעברית למבוגרים.

החינוך העברי התחדש גם בערי השדה של טריפוליטניה בחימוס ובמסללא'ה, שבהן התקיים עוד לפני המלחמה, והתפשט לערי שדה נוספות כמו זליתן, מצראתה, זאווייה, זוארה ועמרוס, והיה קשור קשר הדוק עם קיומם של סניפי תנועות הנוער העבריות. בוגרי בתי-הספר המצטיינים בערי השדה ובמיוחד בחימוס, חניכי ר' פריז'א זוארץ, נמנו על תלמידי ישיבת "נווה שלום – אוצר התורה" בטריפולי.

זמן קצר לאחר פתיחת בית-הספר העברי, המורים התארגנו ב"הסתדרות המורים העבריים בטריפוליטניה", וכבר כעבור חודשיים מן הפתיחה התקיים הכנס הראשון של המחנכים בלוב. כנס, שהשתתפו בו גם מורי "תלמוד תורה" ומורים מערי השדה בטריפוליטניה, והוחלפו בו דעות והועלו בעיות חינוך שעל הפרק. המורים בלוב שמרו על קשר הדוק עם "הסתדרות המורים בארץ-ישראל", ובשנים תש"ד-תש"ה הוציאו לאור עיתון בשם "קול המורה", שדן בנושאי חינוך והוראה⁽²³⁾.

התנועה העברית בלוב התקיימה עד קבלת עצמאותה של לוב בינואר 1952, ונמשכה אף בכל תקופת העלייה הגדולה, שבמהלכה היה צורך להתמודד עם שתי בעיות עיקריות: גידול במספר התלמידים בטריפולי, בשל ריכוזם של כל היהודים ממרחבי לוב לקראת עלייתם ארצה; הצורך בשמירת האיזון ויחס נאות בין מורים ותלמידים במשך העלייה, בקרב הנותרים, עד עלייתם. לשם כך: התקיימו לימודים בחלק מבתי-הכנסת, נפתח גן ילדים, נפתחו קורסי ערב לעברית, נפתח מועדון ערב לילדים ולילדות להכנתם לעלייה לארץ; המורים התבקשו לעלות לארץ בהדרגה יחד עם תלמידיהם, ועל מנת להתגבר על החסר אורגנו השתלמויות למורים.

חידוש הפעילות הציונית בטריפוליטניה

לבריטים לא הייתה כוונה לעודד או להרשות פעילות ציונית בלוב, והשלטון הצבאי אף אסר את הקמתה מחדש של "ההסתדרות הציונית הטריפוליטנית". למרות זאת, הפעילות הציונית התחדשה והתעצמה במסווה של פעילות חינוכית, והגיעה לממדים גדולים מאלו, שהיו בתקופת השלטון האיטלקי לפני מלחמת העולם השנייה. רגשי הסולידריות היהודית, שהתעצמו בימי הרדיפות הפשיסטיות ובתקופת מלחמת העולם השנייה, ובעיקר בעקבות הופעתם של החיילים הארצישראלים, עוררו את התחדשות הפעילות הציונית.

במרץ 1943 חידש ארגון "מכבי" את פעילותו בכל מגוון פעולותיו המסורתיות, בתחומי הספורט, התרבות והבידור ובפעילות הציונית. פעילות "מכבי" התרחבה עם פתיחת המועדון החדש המרווח

והמפואר וחנוכת אצטדיון הספורט, ועם ייסוד תנועת הנוער "מכבי הצעיר" בשנת 1944, לילדים צעירים (בעיקר מבני האמידים). ארגון "מכבי" השתתף ב-1950 במכבייה השלישית, והמשיך את פעילותו גם לאחר עצמאותה של לוב עד 1953 (בלא הסממנים הציוניים).

ביולי 1943 התחדשה פעילותו של ארגון "בן יהודה" בעידודם של החיילים הארצישראליים, ובעקבות השתדלותם אצל השלטונות הבריטיים. הארגון נקרא מעתה "הארגון למען התרבות העברית בן יהודה", ונחשב סניף של "ברית עברית עולמית". הארגון מיקד את פעילותו במספר תחומים: סיוע לבית-הספר העברי במתן שעורי ערב בעברית למבוגרים והכשרת בוגריו להוראה בעברית; חיזוק התודעה העברית-ציונית ופעילות תרבותית-חברתית בעלת אופי ציוני, בקרב בני נוער ובוגרים. תוך שנה היו ל"בן יהודה" סניפים בתשעה ישובים (ומאוחר יותר אף בישובים נוספים), אשר עמדו בקשר עם מועדון האם בטרופולי ועם המרכז בתל-אביב⁽²⁴⁾.

אחד המפעלים החשובים אשר התארגנו ב"בן יהודה" היה הקמת תנועת "הנוער" ותנועת "החלוץ", שיזמו שליחים מארץ-ישראל, שהגיעו בחשאי לטרופולי. השליחים עשו נפשות לרעיון הציוני והכשירו את הצעירים לעלייה חלוצית לארץ.

ראשון השליחים היה יאיר דואר, שכינויו המחתרתי בטרופולי היה "משה כהן"; הוא הגיע לטרופולי באוגוסט 1943, ופעל בה שנה שלמה. ימים אחדים אחריו הגיע השליח השני זאב-וילו כץ, שכינויו המחתרתי בטרופולי היה "יעקב מוריס"; שהייתו הייתה קצרה, וכבר בדצמבר 1943 חזר לארץ. בפברואר 1944 הגיע נפתלי בר-גיורא, שכינויו המחתרתי בטרופולי היה "נחום בראנד". השליחים הסתירו את זהותם האמיתית, ומטרת שליחותם הייתה ידועה רק לבודדים מבני הקהילה⁽²⁵⁾, תחילה לאלה עזריה ולחיים פדלון (שכינויו "צ'יצ'ור"), ולאחר מכן גם ליוסף גוויטע. השלושה גויסו ל"הגנה" והושבעו על פי המסורת – על אקדח וספר התנ"ך מול מנורה מסנוורת. על חיים פדלון הוטל הטיפול בענייני העפלה, ועל אליהו עזריה הוטלה האחריות על תנועת הנוער, וכן לנסות להקים גרעין של "ההגנה" (ארגון "הגנה" הראוי לשמו הוקם רק לאחר פרעות נובמבר 1945).

זמן קצר לאחר שהגיעו השליחים לטרופולי כבר ניכרו תוצאות פעילותם. השליחים הפרידו בין הבוגרים בני 18 ואילך המתכוננים לעלייה ולהגשמה חלוצית, ששויכו לתנועת "החלוץ", לבין צעירים עד גיל 18, ששויכו לתנועת "הנוער", וחולקו לשלוש שכבות⁽²⁶⁾: מקשיבים, בני 11-13; צופים, בני 14-16 ומתבגרים, בני 16-18, וקבעו תקנונים⁽²⁷⁾. בתוך זמן קצר הגיעה תנועת "הנוער" לכמה מאות חניכים, ובקן התנועה רחשה פעילות ציונית ענפה ושררה אווירה ארצישראלית. את עיקר זמנם השקיעו השליחים בתנועת "החלוץ", בפעילות חינוכית, שמטרתה - העשרה בתכנים יהודיים-עבריים וחלוציים⁽²⁸⁾: הקניית השפה העברית; העשרת הידע בציונות ובתולדות ההתיישבות והישוב העברי בארץ; חינוך לערכים של אהבת עם ישראל וארץ-ישראל; שאיפה לעלייה והגשמה חלוצית בתנועה הקיבוצית ונכונות להגנה והעפלה. פעילות חינוכית, אשר כללה שעורים, הרצאות, פעולות, קבלות שבת ועונג שבת (שקראו בהם עיתונים מהארץ), ציון אירועים לאומיים וימי זיכרון, העלאת מחזות עבריים בעלי מוטיבים לאומיים-חלוציים והעשרת הספרייה במאות ספרים, חוברות, ביטאונים, ועיתונים מהארץ. בד-בבד עם פעילותם החינוכית, פעלו השליחים להקמת קבוצת "הגנה" (בסיועם של החיילים הארצישראלים), שהתאמנו בקרב פנים אל פנים.

השליחים ביקשו להקים עבור חברי "החלוץ" מקום להכשרה חקלאית, להכשרתם לקראת עלייתם לארץ. לאחר חיפושים רבים אותרה חווה חקלאית בזאווייה, כארבעים ק"מ מטרופולי,

שבעליה, יהודים איטלקים, הסכימו להעסיק את הצעירים בשכר עבודה נמוך ביותר. ראשוני הבאים לחווה היו חברי גרעין "ביכורים", והם השתכנו במקום ביוני 1944, והחלו בעבודתם החקלאית ובהתארגנות במעין קיבוץ ישראלי בזעיר-אנפין. באותה עת, ארגון "בן יהודה" הוציא לאור ירחון בשם "חיינו"⁽²⁹⁾ (שבתחילה נקרא "חירותנו"), בעברית, בערבית-יהודית ובאיטלקית, בעריכת יוסף מימון, עמישדי גוויטע ואברהם נחום. ירחון, שדן בהכשרה החקלאית "ביכורים" ובחיים החלוציים בארץ-ישראל. פעילות מגוונת, שהיוותה אבן-שואבת לגיוס צעירים ל"החלוץ", שמנינם עלה עד מהרה מ-30 חברים ל-100 חברים⁽³⁰⁾ (ב-1945). לאחר, שהשליחים נאלצו לעזוב את לוב, "החלוץ" מנה 150 חברות וחברים בארבע קבוצות: כרמל, תבור, פינסקר ומעפילים).

פעילות "החלוץ" נתקלה בקשיים בלתי צפויים. המפגש בין השליחים מארץ-ישראל והחיילים הארצישראליים גרם לחיכוכים וחילוקי דעות על סמכויות בנושאי העפלה ותמיכה בחינוך העברי. החיילים ראו עצמם מנוסים ובקיאיים יותר בבעיות המקום, ועל כן סירבו להישמע להוראות או לבקשות השליחים, ואלה מיהרו להתלונן להנהלה הציונית בירושלים. הוויכוח הגדול היה בשאלת חלוקת עשרים הסרטיפיקטים הראשונים, שהוקצו ליהודי לוב מאז פרוץ מלחה"ע השנייה. לשליחים היה ברור כי חלק מאותם סרטיפיקטים חייבים להגיע לחברי גרעין "ביכורים" לעידוד החלוצים, ואילו החיילים ביקשו לעשות את החלוקה בעצמם. ביוזמת השליחים הוקמה "ועדת עליה" (בהשתתפות נציגים מ"בן יהודה" ו"המועצה של התנועה החלוצית") ליד הקומיסר של "ההסתדרות הציונית" – סאוולינו נחום (בעל הסמכות הרשמית לייצג את הסוכנות היהודית ולחלק את הסרטיפיקטים), וזו הקצתה חמישה סרטיפיקטים לחברי גרעין "ביכורים".

חוות ההכשרה בזוויה לא האריכה ימים. סכסוך, שפרץ בין בעלי החווה לתנועת "החלוץ" הביא לסגירתה בינואר 1945. לאחר חיפושים נמצאה חווה חלופית גדולה יותר, בשם "קולינה ורדה", המרוחקת עשרה ק"מ מטריפולי. לרכישת החווה ולאחזקתה נדרשו אמצעים כספיים נכבדים, ואלה גויסו באמצעות קרן "המכשיר", שאספה תרומות מנכבדי הקהילה, מוועד הקהילה ומהסוכנות היהודית. חברי "החלוץ" השתקעו בחווה, שנוהלה ע"י ועד בראשותו של אליהו עזריה, בספטמבר 1945. הפעם נראה היה, שהניסיון מצליח, ההכשרה הייתה לא רק שלב בהגשמה החלוצית והעניקה ל"בן-יהודה" את המימד החלוצי, היא גרמה סיפוק לא רק לחבריה (בראותם ברכה בעמלם בתנובת השדה והתגשמות מאווייהם), אלא גם רוממה את רוחם וגאוותם של בני הקהילה, שהרבו לבקר בה. אולם, הצלחה זו הייתה קיצרת ימים, בפרעות נובמבר 1945 נבזזה החווה ונהרסה ע"י אספסוף של פורעים משולהבים, וחברי "החלוץ" נאלצו לנטוש את המקום⁽³¹⁾.

על מנת, שתנועת "החלוץ" לא תתפרק (במיוחד לאחר שחלק מחבריה העפילו לארץ בהעפלה בלתי-לגאלית, ושנים עשר מחבריה קיבלו סרטיפיקטים מתוך עשרים סרטיפיקטים לבודדים, שהתקבלו באביב 1946, ורובם נקלטו בקיבוץ שדה אליהו כגרעין "ביכורים") הוקמה בנובמבר 1946 הכשרה עירונית⁽³²⁾. ההכשרה הוקמה בבניין בפרברי העיר על מגרש השייך ל"מכבי" ואותה ריכוז יוסף גוויטע. הכשרה, שהפכה מעוזם של חסידי "הקיבוץ המאוחד" ונוהלו בה חיי צוותא ארצישראליים לקראת עלייתם ארצה. בהעדר סיוע מן החוץ, חברי ההכשרה נאלצו לעבוד בעבודות מזדמנות לפרנסתם, והם גם נטלו חלק בארגון "ההגנה" ובהעפלה הבלתי-לגאלית (במיוחד מרכז ההכשרה יוסף גוויטע, מן הפעילים הבולטים בפעילות המחתרית בטרפולי). ההכשרה העירונית התקיימה עד פוגרום יוני 1948, ורוב חבריה העפילו בהעפלה הבלתי-לגאלית וניסו להיקלט בקיבוץ "הקיבוץ המאוחד" (במיוחד בקיבוץ יגור)⁽³³⁾.

לאחר השחרור הבריטי, יחד עם חידוש פעילותן של האגודות הציוניות "מכבי" ו"בן-יהודה", שפעלו עוד בתקופה האיטלקית, התעצמות פעילותן והרחבת שורותיהן - נתוספו אגודות ציוניות חדשות, שעיקר פניהן אל הדור הצעיר. הראשונה מביניהן הייתה אגודת "הצופים העבריים", שטיפחו דווקא הבריטים, כבר במרץ 1943. המדריכים הראשונים ב"צופים העבריים" היו חברים וותיקים של "בן-יהודה", שבראשם היה הרב פריז'א תייר, וסייעו בידם חיילים ארצישראליים מתנדבים⁽³⁴⁾. פעולותיה הראשונות של האגודה התקיימו באחד מחדרי מועדון "בן-יהודה", ועם גידול התנועה לכדי מאות חניכים בגילאים 10-18 עברה למבנה גדול ומרווח, והבריטים סייעו בציד ובמדים. הפעילות הענפה של התנועה באה לידי ביטוי בפעולות מידי ערב, בתהלוכות רחוב בתלבושת צופית עם דגלי ישראל ושירים עבריים, במחנאות מחוץ לעיר, בחגיגות, בטכסים, ב"משמרות השבת", בתחרויות ספורטיביות, באסוף כספים לקרנות הלאומיות ובהעלאת מחזות בנושאים ציוניים-חלוציים. האגודה, אף שהייתה צופית בעיקרה, קיימה בין כתליה גם פעילות ציונית, שקוממה מאוד את הבריטים ובשל כך בדצמבר 1948 ביטלו את רשיון פעילותה (פעילות שלא פסקה ונמשכה במחתרת בבתי פרטים). רשיון, שחודש לאחר מאבק רק כעבור ארבעה חודשים, בתנאי שלא יונף עוד הדגל העברי. בוגרי "הצופים העבריים" נמנו על המועמדים המתאימים להימנות על חברי ארגון "ההגנה" וההעפלה הבלתי לגאלית.

האגודות החדשות הנוספות היו תנועת "האיחוד", תנועת "בני עקיבא" – ברית חלוצים דתיים, "גדוד מגני השפה", שהחל לפעול בתחילת 1947, ומנין חבריו הגיע ל-150 חברים, שביניהם היו מורים ותלמידים מבית-הספר העברי⁽³⁵⁾.

עקב ניסיונות החדירה הפוליטית הארצישראלית בלוב (במיוחד ע"י שליחי העלייה מן הארץ, שרובם היו אנשי "המזרחי") ולנוכח היותה של הקהילה דתית מסורתית, החליטו, ב-1949, כל ראשי תנועות הנוער (למעט "מכבי") להתמוג ולהתאחד סביב "בני עקיבא" – ברית חלוצים דתיים לתנועה אחידה בשם "אחוד תנועות הנוער החלוציות בני-עקיבא". תנועה, שהייתה סניף בתנועת "בני-עקיבא" העולמית, שמרכזה בארץ-ישראל ובכך להשתייך ל"הפועל המזרחי".

אגודות ציוניות, אשר פעלו עד העלייה הגדולה ובמהלכה ושהלכו והתחסלו, ככל שהעיר טריפולי הלכה והתרוקנה מיהודיה ולוב קיבלה את עצמאותה (למעט "מכבי" שהמשיכה לפעול עד 1953 גם בלוב הערבית העצמאית).

פעילות ציונית ענפה זו, הייתה מן המניעים החשובים ביותר להכשרת לבבות ההמונים לעלייה הגדולה, ובוגרי וחניכי האגודות הציוניות בלוב עמדו בראש התור לעלייה לארץ-ישראל.

התגובה היהודית והתנועה הציונית לפרעות נובמבר 1945

התמורות החיוביות, שחולל שחרורה של לוב ע"י הבריטים, לא האריכו ימים. התקווה, שפיעמה בלבבות נתבדתה, וכבר בשלהי 1944 וראשית 1945 ובמהלכה, החלו לבצבץ תופעות שליליות והחלה להסתמן הרעה הדרגתית במערכת היחסים בין יהודים לערבים, וזאת עקב מספר גורמים:

משבר כלכלי, שפגע בעיקר בהמונים הערביים שהפכו לטרף קל להסתה פרועה אנטי-יהודית.
לאומנות ערבית, שעוררה את התודעה הלאומית ושנאת הזרים, וטיפחה פחד מפני עליונותם של היהודים, שהפכו לשעיר לעזאזל, שנגדו ניתן לתעל את השנאה, הטינה, אי שביעות הרצון והמרירות המצטברת לנוכח המצב הכלכלי הקשה של ההמונים.

התנהגות המינהל הבריטי, של משוא פנים ובאיפה ואיפה ביחסו עם היהודים, לעומת יחסו המועדף לערבים, שעודדה את הערבים לפגוע ביהודים בלא חשש לתגובה הולמת.

התפשטות הפעילות הציונית, שעוררה מורת רוח רבה ורגשות אנטי-יהודיים עזים, בעיקר לנוכח התפתחות הסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל.

לנוכח הרעה זו ביחסים בין יהודים לערבים, לשמע גלי השמועות המתובלות בגוזמאות, על התנגשויות בין יהודים לערבים לרגל ציון יום הצהרת בלפור ב- 2 בנובמבר 1945 בארץ-ישראל וברחבי ארצות המזרח התיכון, ברביעי בנובמבר המוני ערבים פרעו ביהודי טריפוליטניה.

תוצאות הקטל והפוגרומים היו חמורים וקשים: נמנו 133 הרוגים, ביניהם גם משפחות שלמות (שעל רובם ניכרו סימני התעללות אכזריים ואותות עינויי תופת פראיים ואחדים אף נשרפו חיים, ורובם נקברו בקבר אחים בחלקה מיוחדת בבית העלמין היהודי בטריפולי, בלוויית שנעו בשעות העוצר בלבד וללא ליווי קרובים⁽³⁶⁾). קורבנות, שהניחו 30 אלמנות ו- 92 יתומים⁽³⁷⁾; לקהילה היו כ- 400 מאות פצועים, כאשר רק בטריפולי היה צורך לאשפז 159 יהודים ולטפל ב- 106 יהודים נוספים בתחנות עזרה ראשונה⁽³⁸⁾ (שחלקם נפטרו מפצעייהם ורבים מביניהם נותרו נכים לכל חייהם); בקוסבאת נאנסו נשים ונערות ואחרים ניצלו רק לאחר הסכמתם להתאסלם⁽³⁹⁾; תשעה בתי-כנסת חוללו, נבזזו, שרפו את תשמישיהם והועלו באש (חמישה בטריפולי, שנים בעמרוס, אחד בתגורה ואחד בזנזור)⁽⁴⁰⁾; מאות בתי מגורים, חנויות, בתי-עסק ומחסנים נשדדו, נבזזו, נשרפו, נהרסו וניזוקו⁽⁴¹⁾; כשנים עשר אלף יהודים נותרו ללא קורת גג וללא מקור פרנסה ואמצעי קיום, והפכו בין לילה לאביונים מרודים הזקוקים למחסה, לתמיכה ולסעוד⁽⁴²⁾ (ביניהם מעל ל- 4,000 יהודים, שנטשו את בתיהם בכפרים הקטנים וברבעים הערביים בטריפולי⁽⁴³⁾).

פוגרום נובמבר 1945, היה אירוע טראומטי ורעידת אדמה בעבור היהודים בלוב, אשר ערער וזעזע את אמות הסיפין שלהם והווה נקודת משבר סופית ומפנה חד בחייהם. פוגרום, שהטיל מהלומה קשה על רגש הביטחון שלהם, והתקווה לעתיד טוב יותר תחת המשטר הבריטי פינתה את מקומה להלך רוחות של פחד, אימה וזעם, ולמועקה של תסכול, ייאוש וחוסר אונים. זאת, במיוחד לנוכח העובדה, שרבים אבדו את קורת הגג שלהם ואת מקור פרנסתם, ורבים אחרים נטשו את הכפרים ואת עיירות השדה ונמלטו לטריפולי בחיפוש אחר מחסה ומפלט, הפכו לפליטים ונפלו למעמסה על הקהילה שבלאו הכי התמודדה במצב כלכלי חמור. מצב, שהגביר את רגשות הניכור, והשמיט את הבסיס של רגש ההשתלבות והשייכות לחברה הלובית, והרצון ליוזמה ולפעילות בונה ויצירתית. כך, שניתן לומר שפרעות נובמבר 1945, חוללו מפנה בחיי ובגורל יהודי לוב ובתגובתם בארבע תופעות יסוד:

א. התערעות הדו-קיום בין היהודים לערבים

הפרעות פערו תהום עמוקה בין היהודים לבין הערבים בלוב, שאינה ניתנת לגישור, החיים בקרב הערבים לא טמנו בחובם כל זיק של תקווה, דו-הקיום העדין בלאו-הכי התנפץ ונראה כלא ניתן לאיחוי. המאורעות חצצו בין שני העמים, והוו את השלב הגבוה ביותר בהסלמה בהתערעותה של מערכת היחסים הרגישה והשברירית, שבין היהודים לערבים בלוב. והתקיים סוג חדש של מערכת יחסים, שבאה לדידי ביטוי בהתנתקות והתבדלות מלוות מתח, חוסר אמון וחשדנות הדדית, אשר העמיקו את הניגודים והגבירו את הטינה ורגשות השנאה, הדחייה והניכור, השמיט את הרצון להשתלבות והיהודים לא ראו עוד את עצמם חלק מהחברה הכללית הלובית.

ב. הסרת האמון בשלטון הבריטי בלוב

היהודים בלוב תלו בשלטון הבריטי תקוות לעתיד טוב יותר, והתאכזבו. גם אם יש ספק למידת אחריותו לעצם פרוץ הפרעות כמארגנם ומעודדם, הרי החשוב יותר, שבעיני היהודים בלוב באותה עת, השלטון הבריטי נתפס כמארגן הפוגרומים וכמניע הערבים לעריכתם. בכך, התנפץ אותו אמן שרחשו היהודים כלפיו, והפך למועקה של חוסר אונים, לתחושה של תסכול וזעם, ושלא ניתן לסמוך עוד על הבריטים, שיגנו על חיי היהודים בלוב, שחשו כשעיר לעזאזל שהופקר לגורלו המר. דבר, שבא לידי ביטוי במברק המחאה שנשלח לראש ממשלת אנגליה אטלי ב- 11 בנובמבר 1945 ע"י וועד הקהילה, שבו לא הייתה הסתפקות רק בציון חוסר היעילות של המינהל הבריטי בעת הפוגרומים ולהעניש את האשמים בפרעות, אלא, אף הועלו שתי תביעות: שתישלח וועדת חקירה נייטרלית חסרת משוא פנים לבירור נסיבות המאורעות; שינקטו צעדים לערבות בטחון האוכלוסייה היהודית באמצעות כוחות בריטיים ואירופיים, על מנת למנוע הישנות אפשרית של המהומות. תביעות, המבליטות בהחלט את חוסר האמון, שרחשו היהודים כלפי השלטונות הבריטיים, בעטיין של הפרעות והתנהגותם במהלכן.

ג. חזירת תודעת ההגנה העצמית

בעקבות אירועי חודש נובמבר 1945 התארגנו בוגרי תנועות הנוער הציוניות להקמת ארגון הגנה, שיהא מסוגל לעמוד בפני הישנותן של פרעות בעתיד⁽⁴⁴⁾. פעילות הדור הצעיר הייתה מהירה, והחלה עוד בטרם כבו להבות האש ובעוד בני הקהילה מתאבלים על המתים. תגובה חריפה כנגד הנהגת הקהילה השמיע הרב רבינוביץ' הרב הצבאי של הכוחות הבריטיים בלוב. הרב ייסר את הקהילה בדברים חריפים ותקיפים על שלא עמדה על נפשה ולא השכילה להשיב מלחמה שעה. רבים מהחיילים הארצישראליים, ששרתו באותה עת בלוב הצטרפו לדברי התוכחה של הרב הצבאי, עודדו את פעילי התנועות הציוניות להקמת ארגון הגנה והביעו נכונות לסייע באימון ובצבירת אמצעי לחימה.

הצעירים שנזעקו להקמת כוח המגן היו חזורים רוח התלהבות, אולם לא היה להם כל ידע צבאי וניסיון ארגוני. בחברה ערבית עוינת ולנוכח שלטון בריטי ערני, אף שנקטו בצעדים ראשוניים להתארגנות, הסיכויים להצלחתה היו קלושים. המצב השתנה בחודש מאי 1946, כאשר הגיע לטריפולי, בהסתר, שליח מארץ-ישראל. ישראל גוריליק (גור) נשלח ע"י המוסד לעלייה ב' ו"ההגנה" כדי להקים ארגון מחתרתי מסודר וממודר, שיפעל בתוך הקהילה. גוריליק, שכינויו המחתרתי היה "הדוד"⁽⁴⁵⁾, בסיועם של פעילי התנועות הציוניות הצליח במשימתו, ובתוך זמן קצר ניכרו הישגים מבחינה צבאית - בנשק, בידע ובאימונים, ומבחינה מחתרתית - במבנה ובחשאיות. חברי "ההגנה" היו מיטב בוגרי תנועות הנוער הציוניות, אשר נבחרו בקפידה והועמדו בניסיון.

על ראשית התארגנות ארגון "ההגנה" מספר יוסף מימון⁽⁴⁶⁾:

"אחרי מאורעות הדמים של נובמבר 1945, ראה הישוב היהודי בדאגה חומרת המצב במלואה ושאלה בפיו: 'אם אין אני לי מי לי?' [...] רב צבאי שהיה אז בשרות הצבא הבריטי, הוכיח את הקהל היהודי על שלא ידע לעמוד על נפשו ולהשיב לרוצחיו מנה אחת אפיים [...] דבריו של הרב עשו רושם כביר על קהל שומעיו וביחוד השפיעו על הנוער המבוגר שראה את עצמו מבוש והחליט לחתור לקראת ארגון הגנתי אשר יוכל להסיר חרפה מעליו וללמד לפורעים פעם אחת ולתמיד, כי דם ישראל איננו הפקר [...]."

בכל זאת לא היתה זו הגנה סדירה וממושמעת [...] חסרה גם יד מכוונת של מנהיג בעל ניסיון בשטח זה. הנוער היה תוסס, צמא לפעולות עד אשר הופיע במאי 1946 שליח מארץ ישראל, שאחר כך היה ידוע לכלנו בכינוי 'הדוד' ולקח את הדברים לידינו. וביחד עם חברים בטריפולי ניגשו לביצוע

הדבר [...] מאחורי תנועה זו עמדו אחדים מראשי התנועה במקום לשם מימון ואינפורמציה וכו'. במשך זמן קצר הוקם הארגון ההגנתי והיה לעובדה קיימת. על התארגנות זו כותבים גם כ. אדאדי וצ. פדלון⁽⁴⁷⁾ :

"בעזרת החיילים הארצישראליים ובהדרכתם אורגנו קבוצות של נוער ואומנו בשימוש בנשק קל, שנרכש ע"י הנוער בכל מיני דרכים חשאיות. [...] לאימוני הנשק היו נבחרים רק אלה שעברו מבחן קשה מבחינת המהימנות ושמירת סוד [...] ההשבעה היתה נעשית בדרמטיות גדולה ובכל הדרכים המובהקות של מחתרת [...] האימון ביריות היה נעשה על שפת הים או בשדה רחב בלילות גשומים ובשעת ברקים [...] ככה קיבלו את אימונם בנשק מאות בחורי הנוער בטריפולי. אימון חשאי תחת אפס של אנשי המשטרה. [...]".

הצלחתו של "הדוד" הייתה גדולה. המצטרפים לארגון, שהושבעו על פי מסורת "ההגנה" – על אקדח וספר תנ"ך בחדר חשוך מול מנורה מסנוורת, עברו אימונים בתוך הבתים ובשדות פתוחים ועל חוף הים, ולכל אחד מהם ניתן תפקיד לשעת חירום. החשאיות נשמרה כך, שכל חבר הכיר רק את מפקדו וחברי חולייטו אך לא הכיר את יתר החוליות. באחריות כל חוליה, שמנתה שלושה-ארבעה חברים, הייתה גיזרה, בחלק מהבתים נקבעו מפקדות, סליקים ומחסני נשק. חברי "ההגנה" חדרו אל זרועות השלטון כדי לאסוף מידע. בכירי הפעילים פעלו כדי לגייס מדריכים לאימונים צבאיים (למשל מקרב החיילים הארצישראליים ומקרב השוטרים היהודים לשעבר); להשיג בדרכים שונות ובחשאיות נשק, חומרים ואמצעים לפיתוח כלי לחימה מאולתרים; לאתר סליקים ומחסני נשק מוסתרים; לגייס כספים ולקנות בשוק השחור וב"עולם התחתון" נשק; וכמובן חברי "ההגנה" נערכו במסגרות ממוסדות והיררכיות חשאיות.

על ייצור ורכישת נשק מספר יוסף נחאיסי⁽⁴⁸⁾ :

"[...] נשק השגנו בכל הדרכים, ממקורות צבאיים ואף מהערבים עצמם תמורת תשלומים גבוהים מאוד. מלבד זה היתה לנו תעשיית נשק בתוצרת עצמית [...]"

ממשיך ע. מהעיירה זוארה, בנושא רכישת נשק⁽⁴⁹⁾ :

"[...] זמן קצר לאחר מאורעות 1945 נסעתי לרגל עסקי לטריפולי, ושם באתי בדברים עם אחד מפעילי ההגנה בדבר רכישת נשק, ממקורות ערביים וצבאיים בזוארה. בשובי לזוארה התקשרתי מיד עם מנהיגי העולם התחתון הערבים ותוך הסתכנות גדולה השגתי נשק מכל המינים, אם כי במחירים מפולפלים. נסעתי לטריפולי פעמיים בשבוע ובכל פעם הסתרתי בכלי ועל גופי כמות חשובה של אקדחים ורימוני יד [...]"

כמו-כן מספר על כך רפאל נעים⁽⁵⁰⁾ :

"[...] היו לנו מקורות להשגת נשק וחומר לרמונים שהיינו מכינים אותם בבית. אני הכרתי חייל בריטי שסיפק לנו חומר בשפע. שני נערים שהיו עובדים אתי במאפיה היו הולכים עם סלים מוסוים מלמעלה, מגיעים לשער המחנה שבו היה החייל. הוא היה מקבל מבעד לגדר את הסלים ריקים ומחזירם מלאים [...]"

על סיועם של החיילים הארצישראליים להשגת נשק לארגון ההגנה, העיד החייל צבי הזן⁽⁵¹⁾ :

"[...] חלק מהחיילים הארצישראליים (כמו גם שוטרים יהודים) הסתכנו והצליחו "לסחוב" נשק ואמצעי לחימה ממחסני הנשק של הבריטים, או חתמו על אובדן נשק כביכול... באחד המקרים החיילים הארצישראליים ביימו שוד של רכב צבאי בריטי, שהעביר נשק בחשכת לילה: הנהג, שהיה חייל ארצישראלי, לאחר שפרק את הנשק והתחמושת אצל חברי "ההגנה" בטריפולי, הסיע

את הרכב לאחת השכונות הערביות בפאתי העיר. ובאשמורת הבוקר נתגלה ע"י סיור בריטי כשהוא כפות בידי וברגליו ופיו חסום, וסיפר שנשדד כביכול ע"י חבורה של ערבים חמושים. בערך חמישים מכלל מאתיים החברים בארגון "ההגנה" היו בחורות שעסקו בתחומים שונים: הכנת נשק והסתרתו, איסוף מידע, הקמת חוליות קישור בין החברים, חובשות קרביות, אימונים ואף ביצוע פעולות מחתרטיות.

על חלקן של הנשים ב"הגנה" בטרופולי, מספרת מנטינה נעים⁽⁵²⁾:

"[...] באזור שלנו (העיר היתה מחולקת לאזורים, ובכל אזור היה בית ששימש מחסן לנשק ומרכז לחברים) היה הבית שלנו מרכז, ובו רוכז החומר, רמוני יד ואקדחים. תפקידי היה לחלק אותו בשעת הצורך לכל החברים באזור, ובכדי שלא להסב אלינו את עיני המשטרה לא היו החברים באים לביתנו לקבל את הכלים אלא אני הייתי לוקחת להם לבתיהם. בסלים עם ירקות מלמעלה והחומר מלמטה הייתי עושה את הדרך מביתי לבתי החברים ומחלקת להם, ולאחר כל פעולה הייתי מאספת באותה דרך את הנשק ומחזירה אותו לביתי.

המשטרה היתה עושה מפעם לפעם חיפושים בבתי חשודים. בשעת מעשה היו השוטרים חוסמים את הרחוב ולא היו נותנים לאיש לצאת מן הרחוב עד לגמר החיפושים. באחד החיפושים האלה הגיעו עד לבית הסמוך לביתנו, ואצלנו היתה שארית חומר שלא חולק, וחששתי שמא יכנסו גם לביתנו לחפש. מה עשיתי? – בסל גדול אספתי את כל מה שהיה בבית, שמת ירקות ממעל, לקחתי את הסל ביד ועמדתי על יד השוטרים כאחת הסקרניות שהיו עומדות שם ולא עלה על דעתו של מישהו שהיה בידי איזה דבר חשוד [...]"

הנשק אשר הושג שימש לא רק את "ההגנה" אלא גם יהודים שנזקקו להגנה עצמית, אם בשל מקום מגוריהם המבודד ואם בשל עיסוקיהם, שחייבו אותם להתרחק ממרכזים יהודיים מוגנים⁽⁵³⁾. אלה מיהודי טריפולי, שלא ידעו על קיום ארגון "ההגנה", נקטו אמצעי הגנה מקובלים: שריון הדלתות והחלונות והכנת אמצעי הגנה כמו צנצנות חומצה או תערובת של פלפל חריף עם מים, שניתן להשליך, בשעת הצורך, על פורעים⁽⁵⁴⁾.

קיומו של ארגון הגנה מסודר ומאורגן בלוב נתקל בשלושה קשיים: ראשית, יחסם של הבריטים - בלוב היו שוטרים וחיילים בריטים, ששירתו בארץ-ישראל וטעמו את טעמה של הפעילות המחתרתית היהודית בארץ וצידדו בערביים. הם נקטו מדיניות של משוא פנים ושל איפה ואיפה ביחסיהם ליהודים, לעומת היחס המועדף לערבים וכל התארגנות מחתרטית נתפסה כפוגעת גם בהם; קושי נוסף היה הרגישות לקיום ארגון הגנה יהודי בארץ מוסלמית. בשל כך הפעילים בארגון נאלצו לשמור על חשאיות מרובה בכל מה שקשור לאיסוף נשק ואחזקתו, אימונים והכנת תכניות הגנה; הקושי השלישי נבע מהתגברות המתח בין יהודים למוסלמים בעיקר מאז ההתפרצות האלימה של נובמבר 1945.

קיומו של ארגון "ההגנה" היה ידוע למשטרה הבריטית, אך חרף מאמציה היא לא הצליחה לפצח את סודותיו ולהגיע אל הגרעין הקשה. בתחילת 1947, אולץ "הדוד" לעזוב את טריפולי, לאחר שהבריטים עלו על עקבותיו והורו לראשי הקהילה לסלקו מיד. עזיבתו המאולצת של "הדוד" פגעה בארגון, אך לא הביאה להפסקת פעילותו; זו נמשכה בהנהגתם של פעילים מסורים ומאומנים. גם כאשר נתפסו חברים מארגון "ההגנה" הם לא גילו את סודם, חרף עינויים קשים ולחצים בלתי פוסקים.

לצד ארגון "ההגנה", התארגנו שני גופי הגנה עצמאיים: האחד בראשותו של נסים נחום, אשר מנה כמה עשרות חברים במספר חוליות, רכש נשק ואמצעי לוחמה, התאמן במחתרת, ניסה לבצע

מספר פעולות טרור והיה נכון לשעת מבחן; השני, מנה חוליה אחת בלבד של ארבעה חברים, ששמו להם למטרה, מלבד להגן על יהודים בשעת הצורך, לחסל ולנקום בערבים במיוחד מבין אלה, שנמנו עם הפורעים בפרעות 1945⁽⁵⁵⁾. חברי החוליה היו: אליהו מכלוף, שכינז'ו לילו ווקיו, ציון בוארון-עבקה, אברהם דבש-בצליל ושלוש פרגיון (לימים מור). בראשית התגבשותה של החוליה, שכינז'ו היה "חוליית החיסול והנקם", אומנה ע"י הדייג ברכאני גירבי, שכינז'ו "כאני רות", בטיפול בחומרי נפץ ובייצור אמצעי חבלה. לאחר שהחוליה רכשה את המיומנות בהפעלת נשק ובייצור אמצעי לחימה, הפכה להיות עצמאית, לילו ווקיו עמד בראשה ומיד החלה לפגוע בצורה סלקטיבית בערבים, שדם יהודים על ידיהם.

העמל הרב, המאמצים והאמצעים הרבים שהושקעו בהקמת ארגון "הגנה" הראוי לשמו, תוך כדי נטילת סיכונים כה רבים, הצדיקו את עצמם, עם פרוץ פרעות ערב חג השבועות ביוני 1948 בטרופולי.

ד. ההעפלה בלתי-לגאלית לארץ-ישראל

המצב המעורער והמעורפל, שנתהווה לאחר פרעות 1945, העמיד את הקהילות היהודיות בלוב, על כל מגזריהן, בפני השאלה – לאן? טבעי, שהכמיהה לארץ-ישראל, שפעמה בקרבם במיוחד לאור הפעילות הציונית הענפה ולאחר המפגש עם החיילים הארצישראלים הפכה הציונות לתודעה מדינית, ובעקבות הפרעות והשלכותיהן, בהתערערות ביטחונן ומצבן הכלכלי, המענה לשאלה זו נמצא בהחלטה לעקור מלוב ולשים פעמיהם לארץ-ישראל. אולם לנוכח המדיניות של הבריטים, ששלטו גם בלוב וגם בארץ-ישראל, וסירבו לתת אישורי יציאה מלוב, כשם שסירבו לתת אישורי כניסה לארץ-ישראל, התאפשרה רק ההעפלה הבלתי-לגאלית בדרך חתחתים.

הצעירים והאמיצים יותר בעיקר מבין בוגרי וחניכי התנועה הציונית, שאצה להם הדרך ולא הסתפקו בכמיהה וציפייה לעלייה, החליטו לעבור מ"נשמע" ל"נעשה". הם חרפו נפשם, ופרצו את המצור על מנת להגיע לארץ המובטחת בעורמה, בסתר ובמחתרת. הצעירים נאלצו לבחור בנתיבות עקלקלות, באורחות ובדרכי עקלתון, בנדודים ובטלטולים בחשכת ליל, בשבילים ובנתיבים מסוכנים, בזלעפות איתני הטבע בדרכים לא דרכים, באורחות מדבריות לוחטים ובנתיבי ים סוערים.

בשלבם המוקדמים של ההעפלה הבלתי-לגאלית, עוד במהלך מלחה"ע השניה ומייד לאחריה, לפני פרוץ הפרעות, היוזמה הייתה יותר אישית, ונסתייעה בתחילה ע"י חיילים ארצישראלים בעיקר, דרך מצרים⁽⁵⁶⁾. זאת, ע"י הברחת צעירים בסתר, נישואים פיקטיביים עם עשרות בנות יהודיות, אשורי חופשה מזויפים לצעירים במדים של הצבא הבריטי, חיילים ויתרו על חופשת מולדת ובאשורי חופשתם יצאו צעירים מלוב לארץ וכו'. במרוצת הזמן, עם ריבוי הצעירים שרצו לעלות לארץ, לצד היוזמה האישית שלא פסקה, היה תאום בין ראשי התנועה הציונית בטרופולי לבין החיילים הארצישראלים להברחת צעירים, בעיקר מקרב תנועות "הנוער" ו"החלוץ".

על ראשית ההעפלה הבלתי-לגאלית המאורגנת דרך מצרים, מספר יוסף מימון⁽⁵⁷⁾:

"בימים ההם, במחצית הראשונה של שנת 1945, שהו בטרופולי חיילים ארצישראלים שהיו משרתים בצבא האנגלי הכובש. באי כח התנועה הציונית 'בן יהודה' באו במגע איתם ותכננו לבצע משלוח קבוצת בחורים לארץ ישראל דרך מצרים. ביצוע המשימה הקשה הוטלה עלי בהיותי גם חבר ועד 'בן יהודה' וגם מרכז עניני 'החלוץ' ו'ההכשרה'. נסעתי מיד לבנגאזי והתגנבתי למחנה הצבאי בשעות הלילה, באתי במגע עם הקצין אשר אליו נשלחתי, ואחרי שיחה ארוכה ותכנון הביצוע, יצאתי מן המחנה בשעה מאוחרת, [...]."

עם הגיעי, מסרתי דו"ח לראשי התנועה ולחילים ומיד הוחל בהכנת המועמדים. הוזמנו כפעם בפעם חברים מתוך התנועה אשר נראו כשרים לעליה. אחרי שקולים במעמדם ונכונותם של החברים אשר איתם באתי במגע, נבחרו ארבעה חברים לשם נסיון ראשון. הוזמנו כל אחד לחוד להתכונן לדרך והוזהרו נמרצות לבל יוודע הדבר לאיש, כי בנפשו הוא [...] משנתקבל מברק מאת החילים לשלוח את ארבעת 'הספרים', הועמדו החברים במצב הכן, ולילה לפני הנסיעה גליתי באזניהם מי ומי הנוסעים. נמסרו להם כל ההוראות הדרושות לשם שמירת סודיות המשימה. ככה יצאה הקבוצה הראשונה היבולית ליגאלית מטרופולי לדרך ארצה ישראל באחד מימי יוני 1945, ומבנגאזי המשיכה את דרכה בנעלם ובנסתר, דרך קהיר ואלכסנדריה עד בואה אל הארץ הנכספת, הודות לפעילותם הנמרצת של אחינו הארצישראלים.

זה היה הצעד הראשון הנועז שהביא לפריצת הדרך לעליה ב' רחבה, מכל הכוונים, בים וביבשה. משנודע אח"כ כי אמנם העפילו החברים וכי הגיעו בשלום למחוז חפצם, גברה עוד יותר התשוקה להעפלה בלב כל חברי הנוער והחלוץ [...].

אחרי ההצלחה הראשונה שוב נשלחו קבוצות אחדות, בהסכם עם החיילים, וגם הן הגיעו בשלום למחוז חפצן. לאחר מכן זו הנוער מאליו לבנגאזי, לחפש לו הדרך להעפלה ולא היתה כל אפשרות לעצור בעד התלהבות זו. על אף שלא היה אשור לשלוח אנשים השתדלנו כמיטב יכולתנו לסייע למעפילים האמיצים בעצות ובהמלצות לידידים בבנגאזי, שיתמכו בידם ויעזרו להם להגיע למטרתם, ואף על פי שאלה נסעו בלי אישור מראש, בכ"ז, הרצון הטוב נצח, וכמעט כל המעפילים הגיעו בשלום למחוז חפצם. [...].

לנוכח הגידול במספר היוצאים, לאו דווקא צעירים וחברי התנועה הציונית, הצטרפו למסייעים גופים שונים, כמו שקרה בשנת 1947 ב"דרכוני בנגאזי". דרכונים אלה הוענקו מידי מנהל לשכת משרד הפנים בבנגאזי, שהיה ערבי ארצישראלי שקיים קשרי ידידות עם צעירה יהודייה, שהפעילה עליו את קסמיה.

על כך מספר יוסף מימון⁽⁵⁸⁾:

"[...] את מחלקת הדרכונים ניהל ערבי ארצישראלי. הוא היה אדם הוגן מאוד ועזר הרבה לכל אלה שרצו להשיג היתר יציאה [...] עשה מעשה נועז ביותר: בא בדברים עם שני ידידים שלו מתושבי בנגאזי שהיה להם עסק משותף במקום צנוע בעיר, והציע להם שיהיו 'סוכנים' שלו. דהיינו, הוא ימסור להם טופסי היתר יציאה חתומים כדן, ועליהם למלא את כל הפרטים (שם הנוסע וכדו'), להדביק את התמונה והרי לכם היתר יציאה כדת וכדין [...] מאות השתמשו בדרך זו ויצאו לאיטליה בדרכונים אלה [...] כשראה הפקיד הערבי הארצישראלי שהאדמה בוערת תחתיו ביקש חופשה ובא לטרופולי, פנה לכותב הטורים האלה כמרכז תנועת 'החלוץ', וכאחד המטפלים בעניני 'עליה ב' וביקש המלצות לראשי המוסדות באיטליה למען יעזרו לו להגיע למשפחתו בארץ. ברצון רב קיבל את ההמלצה ונפרד ממני בהכרת תודה."

אשורי יציאה מלוב לאיטליה ולתוניסיה, חוקיים או חוקיים לכאורה, הושגו באמתלות שונות: מסעות כביכול לצורכי עסקים, טיפולים רפואיים, ביקור קרובים וכו', כאשר היעד, היה בעצם, ארץ-ישראל. אמתלות נמצאו גם להעלאת בני נוער, בשליחת קבוצות נערים לאיטליה, להמשך לימודים כביכול, ב"אורט" או בישיבה של הרב פראטו, ועם הגעתם לאיטליה הופנו מיד לארץ⁽⁵⁹⁾. אולם כאשר הבריטים עלו על שיטות הגירה אלו, ואשורי היציאה פסקו או התמעטו, ומאידך עלה בהתמדה מספר השואפים לעלות לארץ, התרבו המאמצים לעזוב את לוב בחשאי ובמחתרת.

הצעירים נטלו על עצמם סיכונים מרובים, עלו על ספינות דיג וספינות סוחר כדייגים, מלחים, פועלים, סבלים וכו', הגיעו לאיטליה ומשם לארץ.

בהעדר מנגנון של המוסד לעליה ב' בלבד, הפעילים הציוניים לקחו על עצמם לארגן את שילוח הצעירים בהעפלה בלתי-לגאלית דרך מצרים, איטליה או צרפת, שבהן פעל הארגון. כאשר "הדוד" הגיע ללוב לארגן את ארגון "ההגנה", היה אחראי גם על ארגון ההעפלה הבלתי-לגאלית, והסתייע בפעילים ציוניים מקומיים, כמו חיים פדלון-צ'יצ'ו, כלימו אדאדי, אליהו עזריה, ראובן סרוסי, יוסף גוויטע, יוסף נחאייסי, ויקטור זארד, שמואל נעמן, שלום פדלון, ארנסט לוי, אמה פולאקו, ד"ר ויטרבו ואחרים, אשר המשיכו את פעילותם גם אחרי ש"הדוד" נאלץ לעזוב את לוב.

על מנת לתאם העפלה בלתי-לגאלית מאורגנת דרך איטליה, שהפכה לאחת מארצות המעבר החשובות ביותר של המעפילים, יצאו לאיטליה חיים פדלון-צ'יצ'ו, כלימו אדאדי ואמה פולאקו. בתחילה, אנשי המוסד לעליה ב' באיטליה הערימו קשיים וסירבו לכלול את יהודי לוב בהעפלה לארץ, ורק לאחר התערבותם של עדה סירני וישראל כרמי, ופגישתו של חיים פדלון (צ'יצ'ו) עם שאול אביגור, ראש המוסד לעליה ב', נאותו לשלבם. יתרה מזאת, כאשר הגיעו ראשוני המעפילים מלוב ואנשי המוסד לעליה ב' נוכחו לגלות את טיבם של צעירים אלו, דוברי העברית, למודי נשק, חדורי תודעה ציונית ורצון עז לעלות לארץ, שילובם היה בנפש חפצה. חלק מבחורים אלו (כמו עמוס אברבנאל, יצחק כחלון, יצחק סרוסי, אברהם אדאדי וסאסי יצחק-חוגה) הושארו באיטליה, להדריך את המעפילים, שהגיעו מכל ארצות אירופה, לקראת עלייתם ארצה⁽⁶⁰⁾. תופעה, שחזרה על עצמה גם אצל המעפילים מלוב, שהגיעו לצרפת ונשלחו להדריך מועמדים להעפלה במחנות עקורים⁽⁶¹⁾.

שליחי ההעפלה מלוב, לאחר התאום עם המוסד לעליה ב' באיטליה, וניסיון כושל לרכוש ספינת מעפילים מחוסר זמן לגייס את הסכום הנדרש⁽⁶²⁾, שכרו ספינות ושלחו אותן לחופי טריפולי. הספינות, בתרגילי התחמקות ממשמר החופים הבריטי⁽⁶³⁾, אספו בחשכת ליל את המעפילים, שקובצו ע"י הפעילים בטרפולי והמתינו להם בסתר במערות על החוף, נשלחו לספינות, שעגנו הרחק מן החוף, מי בסירה רעועה ומי בשחייה במים הקרים, והפליגו חזרה לחופי איטליה. על ההתארגנות וההעפלה הבלתי-לגאלית דרך איטליה, מספרים כ. אדאדי וצ. פדלון⁽⁶⁴⁾:

" [...] אחדים מהחברים נסעו לאיטליה על חשבונם ובאו בדברים עם המוסדות היהודיים שם. ולאחר שנקשרו הקשרים המתאימים שהבטיחו סידורם של אלה שיגיעו לאיטליה, החלה ההעפלה לשם. היתה זו העפלת יחידים טיפין טיפין, אך בתמידות. בכל אוניה, בכל ספינת דיג, בכל אוניית משא, ובכל כלי שייט שיצאו מטרפולי לאיטליה סוננו מעפילים, בחורים ובחורות. באי-כח המארגנים בטרפולי ביחד עם המוסדות באיטליה, קיבלו את פני המעפילים, דאגו לסידורם הארעי באיטליה והעברתם לארץ-ישראל [...].

מצב זה של ההעפלה טיפין טיפין נמשך עד שמוסדות העליה ב' באיטליה נוכחו לדעת שאומנם קיים אירגון רציני בלוב ומספר די גדול של צעירים המוכנים להעפיל בכל דרך ובכל מחיר, ומאז נעשה הסדר בין המרכז לגולה באיטליה ובין המארגנים, נכנסו העניינים למצב מקיף ותקין יותר. בא כוחם של המארגנים שהיה באיטליה ועבד בהכשרה ובריכוז הנער שהיה מגיע לשם בכל מיני דרכים כאמור, שכר אוניית מפרשים איטלקית ע"מ שתיסע לטרפולי ותיקח משם מעפילים ותביאם לחוף סיראקוזה [...].

ביום 1.9.1948 העפילו 85 צעירים משני המינים מחוף סמוך לטרפולי. מספר המוכנים להעפלה אומנם היה 150 אך האוניה לא יכלה לקחת יותר, ובכח הזרוע ממש נדחו הנותרים ונאלצו לחזור

העירה. המעפילים רוכזו באחת המערות הגדולות המצויות בקירבת החוף ומשם הועלו לאוניה [...] .

הירידה לחוף נעשתה במוצאי שבת בלילה, שם היו נציגי המעפילים מחכים בהתאם להוראות שהגיעו במברק מטריפולי לרומא יתקבלו שמונים וחמש חבילות.

נציגנו באיטליה אירגנו סדרי הירידה לפני בוא של הספינה [...].

מסירקוזה הוסעו המעפילים לרומא ברכבות נפרדות, כדי לא לעורר חשד, נסיעה שארכה 19 שעות. לאחר שהיה של 3 ימים בעד הבדיקה הרפואית ושאר הסידורים, עלו בחורינו מחוף גאיטה שליד נפולי באוניה שנשאה עולים פליטי אירופה לארץ, ומיד עם הגיעם התגייסו כולם לצה"ל.

בנסיעה שניה [...] בליל ההפלגה היו מוכנים גם הפעם 150 צעירים; אך אחרי שהועלו על המכוניות (3 מכוניות משא של הצבא האמריקני) היה הכרח להשאיר שוב כמחציתם. רק 87 מעפילים בלבד נסעו הפעם היות והקשר עם האוניה שעגנה במרחק קילומטר מהחוף, הושג רק בשעות המאוחרות של הלילה ורק סירה אחת היתה מסיעה את העולים לאוניה, סירה קטנה וגם נקובה, ולכן רוב הבחורים הגיעו לאוניה בשחייה (וזה היה בסוף דצמבר 48 – בעונת החורף העז) בחורינו יצאו לסירקוזה מחוסרי בגדים ונעליים ודבר זה היקשה עלינו להביאם למקום הריכוז, אבל בסופו של דבר התגברנו גם על מכשולים אלה וכל הבחורים הגיעו בשלום לרומא, ומשם עלו ארצה וגם הם הצטרפו מיד לשורות ההגנה של צה"ל.

עוד אונייה במסגרת העליה הבלתי ליגאלית יצאה בדצמבר 48 מטריפולי ועליה 85 צעירים וצעירות. הם נשארו באיטליה כ-3 שבועות ואחר שעברו בדיקה רפואית וצויידו בבגדים וצרכים אישיים (מזוודה אחת לכל שלושה עולים) וסופקו להם פספורטים, הועלה בדרך האוויר לארץ. " על חוויה זו, של ההעפלה בלתי-לגאלית מלוב לארץ-ישראל דרך איטליה, באחת מספינות אלו, מספר אחד המעפילים משה פנחס⁽⁶⁵⁾ :

"היום החשיך ואתו באו יותר בטחון ותקוה שהלילה יפול הדבר שלמענו אנו כאן. ניתנה הפקודה לזוז לחוף. התקרבו לחוף וכאן עלה מול עיני המחזה ההיסטורי של 'יציאת מצרים' בזעיר אנפין. הרגעים דמו לשעות והעינים תרו בחשכת הליל באין מענה. רק גלי הים לחכו את החוף. אפשר היה להבחין בראשי הבחורים העוטים סודות והמלאים כובד ראש. כוכבי שחקים בצבצו ורמזו, כאילו בשרו טובות. לפתע זנק אור ממעמקי הים ובקע את החשיכה הכבדה. התשובה לא אחרה מצד קבוצתנו: 'אנו כאן! צעק פנס הכיס בשפת אלמים. שקט מתוח, הבחורים עמדו תחתיהם. הלבבות פעמו והשמחה רבתה. בברכים אמיצות ורועדות במקצת עלינו לספינה. נסתיימה פרשה ארוכה ומייגעת של לבטים וכוננות. אך מה דאב הלב על אותם הבחורים שנשארו על החוף ושידנו קצרה מלהושיעם. חבל. הבחורים נשאו את סבלם ואכזבתם כאחד. ועתה אנו נתונים לחסדם של הגלים. הם נשאו את ספינתנו כעריסה בחיק אם רחמניה. הרגעים חולפים והבטחון גובר, עם כל מיל שספינתנו עוברת. ושפתי דובבו שירה 'אשק תרניך, ספינתי, לא אשכחך לנצח'. אנו כאן משפחה אחת וגורלנו משותף. האיר היום שציפינו לו. הנה החוף! והפעם חוף מבטחים. זאת איטליה. הנה סירקוזה העליזה. גם כאן כמלאכים הופיעו בחורינו המוכרים לנו. ושוב תקוה ובטחון. חכינו עד הלילה, וכך נבלענו בליל ראשון בהמולת העיר הסואנת. נסתתרנו במגרש משחקים וחיכינו לאשמורת השלישית, כשאדמה רועדת מתחת לרגלינו בגלל הים. טרם הנץ הבוקר ואנו נענו בזוגות לעבר תחנת הרכבת. כאן לא קרה לנו מאומה. צבע עורנו והשפה השגורה בפינו עזרו לנו ולכן הצלחנו להטמע בתוך הקהל ללא כל קושי. הרכבת זזה. כלנו היינו עייפים. אך מי יישן? רצינו לראות את העולם החדש. הנה רומא. כאן חכו לנו חברינו והסיעו אותנו למונטה מריו. היה זה

מקום יפה. שוכנו בתוך בית ענקי אשר הורגש כי הרבה מעפילים עברו דרכו, והשמות על הקירות יעדו. העינים תרו לקרא שמות מוכרים לנו, הנה אחד ועוד אחד ועוד אחד. כן, זה טוב לקרא שמות מוכרים על הקירות המלוכלכים הללו. כאן מותר לעשות זאת אך אני מבטיח לכם כי במקום אחר לא נעשה זאת. כאן פגשנו את שמעון שעזב את טריפולי לפנינו. השמחה רבתה. משפחתנו גדלה. עברנו תחת שרביטו של הרופא, ואנו הועלינו על ספונה של ספינה, שהפעם היתה גדולה יותר. "המורד" היה שמה. השם צלצל נפלא. חשתי את עצמי כמנצח. השם אמר לי הרבה. כאן פגשתי לראשונה על הספון אחים שרידי שואה וסבל ואנשי מח"ל אשר באו לעזרת המולדת. נקשרנו לגורל אחד. אחים בדם עד לחוף מבטחים. מיד הצטרפנו לשורות העם ולמערכותיו [...]."

לצד ההעפלה הבלתי-לגאלית המאורגנת, שרובם היו צעירים חברי התנועה הציונית, היו גם יוזמות פרטיות של העפלת משפחות, שאורגנה כעסק פרטי. יזמים בעלי אינטרסים כלכליים לשם רווחים כספיים, ניצלו את שאיפתם של הרבים מיהודי לוב לעלות לארץ, החלו לארגן בתשלום מלא ספינות רעועות להסעת מעפילים מחופי לוב לחופי איטליה. המצטרפים הרבים, שמספרם נאמד בכשבע מאות מעפילים סבלו מתלאות קשות: התנאים בספינות היו קשים וללא אמצעי בטיחות; הועמסו אנשים רבים הרבה מעל יכולת קיבולן של הספינות; מארגני המסע הפרטיים לא טרחו לדווח לנציגי המוסד לעליה ב' באיטליה על שיגור הספינות, והמעפילים הופקרו על חופי סיציליה אובדי עצות. ורק כאשר היה נודע על בואם, לשליחי ההעפלה מלוב, ששהו באיטליה, היו אלה באים לקראתם ומנסים לעזור להם ככל יכולתם, על מנת להעלותם לארץ. על ההעפלה בלתי מאורגנת זו מספרים כ. אדאדי וצ. פדלון⁽⁶⁶⁾:

"התלהבותם של המונים בערי לוב לעלות לארץ וחוסר האפשרות להשיג ויזות למשפחות שלמות, יצרו 'שוק שחור' בהעפלה. בודדים פתחו משרדים חשאיים להעלאת יהודים מטריפולי ביציאה בלתי לגאלית. הם הצליחו לשלוח כמה אניות עם משפחות שלמות על נשיהם וטפם. את התלאות שסבלו משפחות אלה קשה לתאר [...]."

נוסף על סבל היציאה, עולים שהוסעו על ידי שוכרי אוניות סבלו לא יתואר גם במשך הנסיעה וגם לאחריה. באוניות אלה לא היו התנאים המינימאליים ביותר של סניטציה. לא היו כמובן לא סירות הצלה ולא חגורות, הצפיפות היתה איומה, לרוב לא היו באוניות אפילו מקומות ישיבה במספר מספיק, שלא לדבר על מקומות שינה. והרי כאן מדובר לא בצעירים בלבד אלא משפחות שלמות שכללו נשים וטף, זקנים, חולים ותשושים, (אחת נפטרה בדרך לרומא).

שוכרי האוניות לא דאגו להודיע למרכז הפליטים באיטליה על יציאת האוניות. וכך באין כתובת מסוימת וברורה לרבי החובלים לאן הם צריכים להוריד את 'מטענם', זרקו אותם בחוף 'פאקיני' – מחוז סיראקוזה בסיציליה על יד כפר דייגים איטלקיים [...] מיד עם התקבל הידיעה על בואם של העולים, ירדנו מרומא ולאחר הסידורים עם השלטונות האיטלקיים הסענו אותם צפונה לרומא למחנות העליה של המרכז לגולה. שם דאגו להם בכל מכל כל. רוב הנוער נשלח מיד ארצה בדרך האויר, לפעמים שעות מספר לאחר הגיעם למחנות [...]."

נתיב נוסף ליציאת יהודים מלוב היה דרך תוניסיה לצרפת (או לאלג'יריה), ומשם לארץ-ישראל. המעבר מלוב לתוניסיה התבצע בשתי דרכים – בהפלגה חשאית בסירות ובספינות זעירות, בתרגילי התחמקות מספינות פטרול בריטיות; בחציית המדבר באורחות מבריחי גבולות, בתרגילי התחמקות מהמשמרות הבריטיים (לוב) והמשמרות הצרפתיים (תוניסיה). צעירים יהודים היו

מתחפשים לערבים, ובאמצעות מורי דרך ערבים, שנשכרו לכך היו מבריחים בחשכת ליל את הגבול המדברי בין לוב לתוניסיה סמוך לעיירות הספר זוארה (לוב) ובנגרדאן (תוניסיה)⁽⁶⁷⁾.

על חווית ההעפלה דרך תוניסיה, מספר אחד המעפילים, חיים נעים⁽⁶⁸⁾:

"כארבעים יום לפני המועד כבר קבענו את תאריך היציאה, וצפינו ליום זה בקוצר רוח. בחשאי ארזנו כל אחד מזוודה קטנה עם חפצים אישיים מעטים והפקדנו אותם בבית אחד החברים. בערב היציאה ערכנו מסיבה קטנה, שנמשכה כל הלילה כי מי יכול לעצום עין בלילה גורלי זה! תחנתנו הראשונה היתה העיר זוארה, בקרבת הגבול, אליה הגענו מטריפולי באוטובוס בשעה 5 אחה"צ. שם נפגשנו עם מבריחי הגבול הערבים, וערכנו אתם את הסדורים האחרונים.

בחצות הלילה התחפשו לערבים, וברגלים יחפות יצאנו לדרך-לא דרך, בין גבעות וטרשים. השבילים היו זרועים אבני סלעים וגבישי מלח שפצעו את כפות רגלינו שלא הסכינו לכך והקשו עלינו מאד את ההליכה. בתנאים אלה צעדנו שני ימים ושלושה לילות עד הגיענו לבנגרדן, העיר הראשונה בגבול התוניסאי.

מקום המפגש נקבע בבית הכנסת במקום, שם חכינו למכונית משא שהיתה צריכה להעבירנו לגאבס. סוף סוף הגיעה המכוונה, שהיתה עמוסה כבשים. נצטוינו לשכב בין רגלי הצאן ולהסתתר שם מעיני השוטרים.

[...] והמשכנו דרכנו לגאבס. בעיר זו התקשרנו עם הנדיב מר בראמלי ויקטור, אשר דאג להסדיר לנו את המשך הנסיעה. עלינו על אוטו אחר, הערימו עלינו כל מיני סחורות וכסו את הכל בברזנטים וכך יכולנו לעבור בשלום את מרכז המשטרה עד לעיר ספאקס.

כאן נפגשנו עם איש אחד הנודע בכינוי 'מוריס זינה' שעזר לנו להגיע לתוניס ברכבת. בתוניס חכה לנו מר כהן יוסף שלוה אותנו למקום המפגש. שם חכו לנו אחדים מנכבדי הקהל אשר דאגו לנו לשיכון זמני וכלכלה [...]."

המעפילים הרבים מלוב לתוניסיה, הנאמדים במאות רבות, נקלטו בזרועות פתוחות ע"י יהודי תוניסיה, שסייעו להם רבות במשך כל זמן שהייתם במקום. יהודי תוניסיה ראו בסיוע למעפילים מלוב מבצע של הצלת אחים במצוקה, דאגו לשיכונם ולכלכלתם, שחררו רבים מבין אלו שנעצרו, הסתירו אותם או סידרו להם אשורי שהייה זמניים, עד הברחתם או העברתם לצרפת או לאיטליה⁽⁶⁹⁾.

על קליטת המעפילים בתוניסיה והסיוע שהוגש להם, מספר ויקטור בראמלי⁽⁷⁰⁾:

"בראשית מלחמת העולם השנייה הוגליתי מטריפולי לתוניס, ע"י השלטונות האיטלקיים, בהיותי נתין צרפתי. שם, ברוך ה' עשיתי חיל ועליתי בסולם ההצלחה.

בתחילת שנת 49, נפטר הגאון הרב קטורזה ז"ע"א, ראב"ד של קהלת תוניס, ואני צעדתי דומם בין ההמון הרב המתאבל, והנה לפתע הבחנתי בשלושה בחורים, שהכרת פניהם ענתה בהם שאינם מבני המקום: בגדיהם היו מרופטים, פניהם היו עייפים ועיניהם נפוחות ואדומות מנדודי שינה ובקושי הם שרכו את רגליהם אחרי ההלויה. חוש פנימי אלצני להתקרב אליהם על מנת לקשור אתם שיחה ולהכירם. והנה שמעתי ששוחחו ביניהם בשפה עברית, אך ביטוי ה'ר' הטריפולטני האופייני גילה לי את מוצאם; הרי לפני בחורים מעיר מולדתי, הזקוקים ודאי לעזרה, ומיד קשרתי איתם שיחה חרישית שבה גילו לי שהגיעו לכאן בדרך המדבר ובצורה בלתי ליגלית ופניהם מועדות למרסיל, מקום רכוז העליה לארץ, ספרו לי שהם אחד עשר איש, ביניהם שתי צעירות. חבריהם הסתתרו בגן ציבורי ואותם שלחו לגשש בעיר ולמצא קשר עם מי שהוא מטובי העדה

שיעמוד לימינם ויסעדם להמשיך את דרכם הלאה. הם הגיעו עם שחר לתוניס, אך מפאת האבל על הרב שנפטר לא מצאו הזדמנות לגשת להדבר עם מי שהוא.

אני הרגעתי אותם: נפלתם בידיים נאמנות! ביתי פתוח לפניכם לרוחה וכל מחסורכם עלי. מסרתי להם את כתובת ביתי, ובקשתים להכנס שם ולחכות לי יחד עם חבריהם עד שאחזור מההלוייה. מיד טלפנתי לאשתי והודעתי לה מה לעשות. ואכן, בבואי הביתה, מצאתי את כולם, רחוצים ומסורקים, מסובים לשלחן שערכה לכבודם רעייתי ועליו מכל טוב.

תוך כדי סעודה סיכמנו כמה עניינים חשובים. הוחלט, ראשית כל, שביתי יהיה מקום ריכוז להם ולכל המעפילים שיבואו אחריהם מטריפולי. דאגתי למקום לינה בשבילם ולכלכלתם עד היום שבו יוכלו להמשיך דרכם למרסיל. בקשתי מהם לבל ינסו לעבור בדרך לא חוקית למרסיל, כי אני אדאג להוציא להם דרכונים ולא יסבלו עוד כדרך שסבלו עד הגיעם הנה. יכולתי להבטיח זאת בהסתמך על קשרי המצויינים עם אנשי הרשות ואפילו עם הביי, מושל תוניס בעצמו [...].

למחרת נודע לי על קבוצה שניה שהגיעה, וגם אותם צרפתי לראשונים. אותו יום טלפן אלי שותפי מבנגרדן, העיר שעל הגבול לובי-תוניסאי, שמשטרת הגבול הצרפתית עצרה עשרות בחורים ובחורות מהמעפילים מטריפולי, ובקשני למצא דרך לשחררם. הבטחתי לו לעשות כל אשר ביכולתי. ובינתיים צוייתי לספק להם על חשבוני כל מה שחסר להם בהיותם במעצר, כולל בגדים ונעלים, והעקר בקשתיו לעודדם ולהודיע להם כי יש מי שדואג לשחרורם בזמן הקרוב ביותר. עזבתי את כל עסקי הפרטיים, והחלתי בחפוש דרכים לשחרור העצורים האלה, ביחוד כשנודע לי שהשוטרים שם מציקים להם ומעניים אותם [...].

פניתי לעתונאי היהודי מר שיראז מאטו, יהודי יקר ונאמן [...]. נסענו יחד לקצין העיר, הגני מונץ, גם הוא קצין מצרפת, וקבלנו ממנו מכתב לקצין המשטרה בבנגרדן. היתה כבר השעה שש בערב ובכל זאת החלטתי לנסוע אותו לילה לבנגרדן. חגרתי את שני האקדחים, שהחזקתי ברשיון, והחלתי בנסיעה מהירה שנמשכה כל הלילה. לפנות בוקר הגעתי לבנגרדן ופניתי ישר לבנין המשטרה. מה נדהמתי לראות את הבחורים והבחורות נתונים תחת כיפת השמים, בחצר בית המשטרה, כשהם רעבים ורועדים מקור בליל טבת הקר. שוחחתי אתם והרגעתי אותם קצת [...].

בינתיים בא קצין המשטרה למשרדו, ובקראו את המכתב שמסרתי לו, צוה לשחרר מיד את כל הבחורים וכך שמחים וצוהלים הלכנו כולנו לבית הכנסת [...]. לאחר מכן התחלתי לטפל בהעברת הבחורים הנמצאים כבר במקום לתוניס. אחד מבני הקהילה בבנגרדאן, יהודי אמיד בעל חברת מכוניות משא, ספק לנו שלוש מכוניות, כי נודע לי שבעיר מדנין נעצרו עוד 32 בחורים, וכמספר הזה גם בזרזיס. חזרתי לקצין המשטרה ובקשתי ממנו שימסור לי בחזרה את המכתב מהגני מונץ שנתתי לו בכדי שאשתמש בו לשחרור העצורים במדנין ובזרזיס, או שידאג הוא לשחרורם. הוא נענה לבקשתי ושלח אתי מפקח ושלושה שוטרים עם הוראה בכתב לשחרר ולמסור לי את המעפילים העצורים [...].

השעה היתה כבר מאוחרת בלילה, והיה קשה לי למצא מקום לינה לכולם. אך תיכף נזכרתי שישנו במקום בנין ביה"ס אליאנס. נגשנו לשם ואיך שהוא הסתדרו המעפילים ללון בלילה ההוא. גם מאכל ומשקה הוכן עבורם אותו לילה במטבח ביה"ס, מחומרי המזון שבמחסן. הגעתי לתוניס עם מאה בחורים ובחורות והשתדלתי לדאוג לכל מחסורם, משך כל זמן שהותם בתוניס, עד שהמשיכו בדרכם הלאה למרסיל קבוצה אחרי קבוצה [...].

בגלל ריבוי המעפילים מלוב לתוניסיה, הם נאלצו לעתים להמתין זמן רב עד שיגיע תורם להפלגתם למרסיי בדרום צרפת או העברתם לספינות המעפילים באלג'יר. בתקופת ההמתנה הם שולבו בחיי הקהילה ובפעילות תנועת "תורה ועבודה" ואף עברו אימונים בנשק. אולם ככל שהמעפילים מלוב הלכו והתרבו, התעצמו הקשיים הכלכליים לאחזקתם והצטמצמו האפשרויות להעברתם לצרפת, וחלקם נאלץ לשוב ללוב. בד-בבד, התגברו הלחצים של השלטונות הבריטיים והצרפתיים על ועדי הקהילות היהודיות בטריפולי ובתוניס להפסיק את ההעפלה הבלתי-לגאלית מלוב לתוניסיה. בשל לחצים אלו ובשל המצב הקשה, שנקלעו אליו חלק מהמעפילים, נאלץ נשיא הקהילה בטריפולי לצאת לתוניסיה לטפל בהחזרת חלק מן הצעירים ללוב⁽⁷¹⁾.

עם קום מדינת ישראל, במאי 1948, נקטו השלטונות הבריטיים של לוב מדיניות נוקשה של צמצום דרסטי במספר אישורי היציאה של יהודים, והחמירו את הביקורות על היציאה והבריחה של המעפילים. כל זאת מחשש, שהיוצאים והמעפילים מלוב יצטרפו ללוחמים על עצמאות ישראל. מאידך, דווקא הכרזת המדינה הגבירה את רצון היציאה של צעירים מלוב על מנת להצטרף לצה"ל וליטול חלק במלחמת השחרור. רבים עשו מאמצים חוקיים ובלתי חוקיים לממש את שאיפתם לעלות למדינת-ישראל. גם פרעות יוני 1948 הגבירו שאיפה זו.

מעקב אחר מספר העולים והמעפילים מלוב מראה: עד מלחה"ע השנייה עלו בין 500 ל-1000 יהודים, שרובם עלו בגלי העלייה בשליש הראשון של שנות ה-20 ובשנות ה-30 עם החלת "חוקי השבת", "חוקי הגזע" והתגברות האנטישמיות בלוב⁽⁷²⁾; במהלך מלחה"ע השנייה ולאחריה עד פרוץ פרעות נובמבר 1945 עלו כ-500 יהודים, רובם בהעפלה בלתי-לגאלית בסיועם של החיילים הארצישראליים, ומיעוטם בסרטיפיקטים רשמיים; אחרי פרעות 1945 ובעקבותיהן⁽⁷³⁾, עלו 1,700 יהודים (בעיקר במחצית השנייה של 1946), רובם העפילו בהעפלה בלתי-לגאלית; בין ינואר 1947 למאי 1948 הצליחו להעפיל כ-700 יהודים נוספים; מאז קום המדינה במאי 1948 ועד לדצמבר 1948 יצאו מלוב באופן בלתי-לגאלי 1,100 יהודים ועלו לארץ במבצעי העלייה הגדולה מאירופה; מינואר 1949 ועד תחילת העלייה הגדולה מלוב באפריל 1949 עלו יותר מ-1250 יהודים, חלקם במהלך חודש ינואר באופן בלתי-לגאלי וחלקם במהלך החודשים פברואר, מרץ ואפריל באופן לגאלי, דרך איטליה, עם מתן היתרי העלייה.

סך כל המעפילים בגלי ההעפלה הבלתי-לגאלית הגדולים, בתקופה קצרה של שנתיים וחצי בין אמצע 1946 וסוף 1948, היה כ-3,500 מעפילים, המהווים כ-10% מכלל קהילות יהודי לוב. תופעה מדהימה ומרנינה, שיעור כה גבוה של מעפילים מכלל האוכלוסייה היהודית לא היה לו אח ורע בכל קהילות ישראל, והוא מבליט את ייחודם של בני קהילות לוב. יחוד הבא לידי ביטוי בכל עוצמתו, בכמותה היחסית של העלייה הגדולה, כאשר רוב יהודי לוב עלו בהמוניהם לארץ.

פרעות יוני 1948 ותוצאותיהן

בערב חג השבועות של שנת תש"ח (12 ביוני 1948) אירעה התפרצות אלימה שנייה של פרעות ביהודי לוב. רק אז התבררו ערכה ותפקידה של "ההגנה". קדמו לפרעות אלה ימי מתח, חששות, וכוננות מוגברת של ארגון "ההגנה". החלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל ב-כ"ט בנובמבר 1947, החלטת-קהיר של מדינות ערב לדחות ולהתנגד לחלוקה ולפתוח במאבק למניעתה, והבעת נכונותם של מנהיגי לוב הערביים לשלוח אלפיים וחמש מאות מתנדבים חמושים לשחרור פלשתיין⁽⁷⁴⁾, הגבירו את המתח בקרב יהודי לוב.

לפרוץ מלחמת השחרור "רשמית", עם פלישת מדינות ערב לארץ-ישראל בסיום המנדט הבריטי ב-15 במאי 1948, היו הדים חזקים בלוב. המתח גאה, כעבור מספר ימים, כאשר החלו לנהור מצפון אפריקה הצרפתית אלפי מתנדבים ערבים מזרחה דרך לוב, על מנת להצטרף לצבאות הערביים בארץ-ישראל. נוכחותם של המתנדבים הערבים בלוב הלהיבה, הסעירה והתסיסה את ערביי לוב, אשר הגבירו את איומיהם על היהודים. למרות הפניות של מנהיגי הקהילה לשלטונות הבריטיים לנקוט באמצעי בטחון בעוד מועד, ביום שבת ערב חג השבועות ב-12 ביוני 1948, ניתנו על ידיו לוב, שטרם התאוששו מתוצאות פוגרום 1945, פרעות בשנית.

אספסוף ערבי מוסת ומשולהב, אשר התאסף ב"באב-אלחורייה" בטריפולי (מעין קסבה, שבה השתכנה האוכלוסייה הדלה והמרודה ביותר, ושימשה מפלט לפושעים ומפירי חוק), הצטייד באלות (שתקועות בהן סכיני גילוח), מוטות ברזל, סכינים, גרזנים, קרדומים וכיוצא באלה, ונע באלפיו לכוון ה"חארה" היהודית. אולם הפעם, בניגוד לפרעות נובמבר 1945, הפורעים הערבים נתקלו בהתנגדות עזה של ארגון ה"הגנה" מעל החומות ובשערי החארה. ארגון ה"הגנה" (כולל אותן חוליות ההגנה העצמאיות ו"חוליית החיסול והנקם") שהשיב מלחמה שעה תוך כדי הפעלת נשק חם, רימוני יד ובקבוקי מולוטוב. ההמון הערבי, שהופתע מעצם ההתנגדות היהודית ובוודאי מעוצמתה, נתפס לבהלה (במיוחד כאשר נפוצו שמועות, שארגון ה"הגנה" בארץ-ישראל הצטרף כביכול לאחיו המגינים בטריפולי) ונסוג, כל עוד רוחו בו, לכוון באב-לבחאר. המגינים היהודים רדפו אחרי הערבים הנסוגים (שהותירו אחריהם הרוגים ופצועים רבים), בקריאות עידוד ל"הגנה" ועם דגל ישראל מונף, והמשיכו להפיל בהם חללים נוספים.

האספסוף הערבי המתוסכל, לאחר שנוכח כי לא יוכל על המגינים בחארה, התעשת ושם פעמיו, למרות הפגיעות הקשות שספג, אל חלקי העיר האחרים הבלתי מוגנים, פגע בעוברי אורח יהודים בודדים, בזז, חמס והצית בתים, חנויות, בתי עסק רבים ובית-כנסת יהודי. לנוכח חידוש מעשי האיבה בין יהודים לערבים, הכריזו השלטונות הבריטיים מיד על מצב חירום ופעלו להחזרת הסדר על כנו. בניגוד להתנהגותם של הבריטים ואוזלת היד, שהפגינו בפרעות נובמבר 1945, הפעם הבריטים, בנחישות ובתקיפות, פיזרו את הפורעים תוך שימוש בנשק חם, וקטעו את הפרעות באיבם, כולל אותם ניסיונות, שנעשו למחרת. ואמנם השקט שב על כנו במהירות יחסית, אף שהיה זה שקט מתוח, והאווירה ששררה ברחוב היהודי, למרות הצלחת המגינים להדוף את הפורעים, הייתה קשה ומעיקה.

על המגינים היהודים בפרעות יוני 1948, מספר רפאל נעים⁽⁷⁵⁾:

"מדי דברי בדברי ימי ההגנה בשנת 1948, עומדת תמיד לנגד עיני תמונתו של המנוח כאני רות [...] כולו אש לוחטת המלא אהבה לעם ומוכן כל רגע להשליך את נפשו למענו [...] זכורני את יום חג השבועות בשנת 1948, יום שהתחילו בו המהומות בפעם השנייה, ואנחנו על החומה יחד עם החברים. הוא היה המפקד וחילק את החברים במקומות אסטרטגיים. נשקנו היה: רמונים ואקדחים. מאות פורעים היו במרחק כמה מאות מטרים מאתנו. כמה חברים חמומי ראש היו רוצים כבר להשתמש באקדחים אך הוא מנע מהם בתוקף פקודה: 'תנו להם להתקרב יותר!' הפורעים שחשבו שאין לפניהם שום כוח מגן, התקרבו לעבר השער על מנת להתפרץ לרחוב היהודים. אני שהייתי הקיצוני בשורת העומדים על החומה קבלתי את הפקודה לזרוק רמון לצד ימין של המון הפורעים הבא ממול. הרימון נזרק וגרם לפורעים להצטופף בבהלה לצד השני, מה שגרם להם להיות צפופים יותר באגף השמאלי, ואז נתן את הפקודה לשאר החברים לזרוק לתוך

הפקעת הצפופה את רמוניהם. לא אוכל לתאר את המראה ההוא: אברים וקטעי אברים עפו לכל עבר, יללות וצעקות עד לשמים ואלה מהפורעים שנשארו בחיים נסו לכל עבר.”

עפ"י הנתונים הרשמיים של המינהל הבריטי⁽⁷⁶⁾, בפרעות יוני 1948: נהרגו 13 יהודים ושלושה ערבים, נפצעו קשה 22 יהודים ו-131 ערבים, נפצעו קל 16 יהודים, 38 ערבים, איטלקי אחד ושוטר. עפ"י המקורות היהודיים⁽⁷⁷⁾, המהימנים יותר, מאזן הנפגעים היה רב יותר: מצד היהודים נהרגו 14, נפצעו קשה 22, נפצעו קל כ-100 ונאנסה אישה אחת, ואילו מצד הערבים נהרגו כ-30 ערבים (העיתון Israel אף נוקב במספר של 70 ערבים הרוגים⁽⁷⁸⁾), מספר דומה ואף גבוה יותר עד 90- ערבים הרוגים נמסר ע"י חברים בארגון "ההגנה" וכן נפצעו עשרות רבות של ערבים. מכל מקום, ברור שמספר הנפגעים בנפש בקרב הערבים עלה בכמה מונים מזה, שבקרב היהודים, שידעו הפעם להגן על עצמם והשיבו מלחמה שעה.

אולם, אף כי הפגיעות בנפש בקרב היהודים היו מזעריות יחסית, ואין להשוותן לקטל של פרעות 1945, הרי הפגיעות ברכוש היו חמורות ביותר: מאות בתי מגורים נפגעו וניזוקו וכ-1600 יהודים נותרו ללא קורת גג, ונאלצו למצוא מפלט ב"חארה" היהודית ובמחנה הפליטים "פורטו בניטו"; עשרות חנויות ובתי עסק נבזזו והוצתו ומשפחות בעליהן היהודים נותרו ללא מקור פרנסה ונפלו למעמסה על הקהילה.

לנוכח הפרעות, האווירה הקשה, תחושת האימה, הפחד והזעם, מועקת התסכול, הייאוש וחוסר האונים, רגשות הניכור והמתח הרב, כמו גם אחרי פרעות 1945, המנהיגים הערבים גינו את הפרעות בחריפות. המופתי של טריפולי, בלווי הרב הראשי, סר ל"חארה" היהודית להרגיע את הרוחות⁽⁷⁹⁾; הנכבדים הערבים והיהודים (ביוזמת הבריטים) נועדו יחדיו, גינו את הפרעות, דרשו מהשלטונות הבריטיים להעניש את הפורעים וקראו להרגעת הרוחות והשבת השקט על כנו.

מיד לאחר הפרעות האשימו היהודים את השלטונות הבריטיים, באחריות לפרעות ובמניעת הגירת היהודים הבלתי מוגנים ונתונים לחסדיהם של פורעים ערבים מוסתים. הקהילה היהודית שלחה מחאות לארבע המעצמות הגדולות, שדנו בעתידה של לוב, ודרשו במפגיע להשיב את המינהל האיטלקי ללוב. כמו כן, שיגרה איגרת חריפה למועצת הביטחון של האו"ם ודרשה לפתוח את שערי לוב מיד להגירת יהודים. איגרת, שהסתיימה בקריאת השבר "שחררו אותנו! שחררו אותנו! שחררו אותנו!!!"⁽⁸⁰⁾.

במשך כל הקיץ והסתיו, שלאחר פרעות 1948, גאה המתח בין היהודים לערבים והיו תקריות בין הצדדים: הערבים פגעו ביהודים בודדים והיהודים, במיוחד "חוליית החיסול והנקם", פגעו בערבים בתגובה. אחת התקריות, שעוררה מהומה רבה, והיה חשש לחידוש התנגשויות אלימות רחבות בין יהודים לערבים, הייתה באחד מלילות שבת בנובמבר 1948. שניים מחברי "חוליית החיסול והנקם", לילו מכלוף-ווקיו ושלוס פרגיון (מור) עברו ליד אחת מטחנות הקמח בטריפולי וזיהו בה שלושה ערבים, שרצחו יהודים בפרעות 1945. השניים חשו מיד לביתם, נטלו שני רימוני יד ויידו אותם לתוך טחנת הקמח, ולמזל המרצחים נפגעו רק שניים, שנפצעו קשה מאד ונותרו נכים לכל חייהם. המשטרה הבריטית, מחשש לחידוש האלימות, הגיבה ביד תקיפה וניסתה להרגיע את ההמון הערבי הזועם, ערכה חיפוש בבתי היהודים ועצרה 30 יהודים על אחזקת נשק. המשטרה הבריטית ערכה גם מסדר זיהוי, שבהם עמדו גם שני הבחורים שהטילו את הרימונים, אך לא זוהו. אולם, למרות זאת, ואף שחברי החוליה הספיקו להסתיר את אמצעי המלחמה וכלי נשקם, כנראה עקב הלשנה, כל חברי החוליה וכן כאני רות נעצרו, וכעבור שישה חודשים התקיים משפט לכל ארבעת חברי החוליה. במהלך המעצר נחקרו חברי החוליה ועונו באכזריות. לילו

מכלוף-ווקיו שעונה אף במכות חשמל ובאכזריות יתרה, עמד על סף ייאוש והחליט לשים קץ לחייו. הוא שכנע את החוקר הבריטי לאפשר לו להיפרד מחבריו, תמורת וידוי על פעולותיו, ותוך כדי פרידתו מסר לחבריו את החלטתו והורה להם להפיל את כל האשמה עליו, באומרו: "הולך אני כפרה עליכם ועל כל עם ישראל". בדרכו לחדר החקירות, לילו מכלוף-ווקיו דחף את החוקר וקפץ מהחלון בגובה שלוש קומות, בקריאה רמה של "שמע ישראל" ו"לוואי אהיה כפרה על עם ישראל". אולם, בקפיצתו לפני שנחבט בקרקע, נבלם ע"י שיח גדול ולא נהרג, נפצע קשות ברגליו, בידיו ובראשו. הוא נלקח לבית-חולים, שבו שכב כחודש ימים תחת שמירה הדוקה, שמא יפגעו בו ערבים, ועם החלמתו הוחזר לבית המעצר. במשפט נידון לילו מכלוף-ווקיו לשמונה שנות מאסר, ציון בוארון-עבקה נידון לשש שנות מאסר, שלום פרגיון (מור) נידון לשלוש שנות מאסר, ואילו אברהם דבש-בצליל הצליח להוכיח אליבי, יצא זכאי והוברח מיד לארץ. חבר החוליה שלום פרגיון (מור), ריצה את מלוא העונש, ועם שחרורו בשלהי 1951, הועלה מיד לארץ. ציון בוארון-עבקה, לאחר שריצה שלוש שנים וחודשיים מהעונש, בינואר 1952, קיבל חנינה מהמלך אידריס עם עצמאותה של לוב והועלה מיד למדינת-ישראל. אילו לילו מכלוף-ווקיו שוחרר רק ב-1953 וגם הוא מיד הוברח לארץ דרך איטליה. חברי החוליה, שחבשו את בית-הסוהר בלוב, הוכרו ע"י מדינת-ישראל כ"אסירי ציון"⁽⁸¹⁾, ושלוש מור אף קיבל את אות הלוחם "עלה" (עטור לוחמי המדינה). גם אם, בעקבות פרעות 1945, התגבשה ביתר שאת ההחלטה בקרב רוב היהודים לעקור מלוב ולעלות לארץ-ישראל, הרי שפרעות יוני 1948, אף שהיו מוגבלים לעומת פרעות נובמבר 1945 בפגיעתם היחסית ביהודים, והתרחשו בפרק זמן קצר יותר, חיזקו מגמה זו.

החינוך והפעילות הציונית תוך כדי העלייה הגדולה

בראשית 1949, בד-בבד עם הכרתה דה-פקטו בישראל, ב-19.1.1949 (עם רגיעת הקרבות במלחמת השחרור בין מדינות ערב ומדינת-ישראל), התירה בריטניה את יציאת יהודי לוב בתנאי, שיוותרו על נתינותם הלוברית. על ההיתר, הכריז סגן שר החוץ הבריטי, כריסטופר מהיו, בפרלמנט בלונדון, ב-26.1.1949. ההודעה על היתר זה ותנאיו, נמסרו לממשל הבריטי בלוב, כבר ב-31.1.1949, ובו בלילה נמסרה לנשיא הקהילה היהודית בטריפולי, וההרשאה הרשמית פורסמה ב-2.2.1949. היתר עלייה, שהתקבל ברוממות רוח ע"י יהודי לוב ובנכונות, שהיה בה מעין החלטה לאומית – "בנערינו ובזקנינו נלך", ושיצא אל הפועל בעלייה גדולה ומפוארת, לאחר התארגנות מהירה ויישור כל ההידורים והתגברות על כל הקשיים, החל מאפריל 1949. עלייה, שרובה הייתה ישירה דרך הים מנמל טריפולי לנמל חיפה, באניות ישראליות.

לאחר גל העלייה הראשון, שכלל ברובו יהודים מטריפולי, בשל הביטחון המעורער של יהודי קירנאיקה וערי השדה בטריפוליטניה הועמדו בעדיפות ראשונה לעלייה, ורק לאחר מכן נמשכה עלייתם של יהודי טריפולי. תמורות מתמשכות אלו בפריסתם ודילולם של יהודי לוב, במשך העלייה הגדולה בין אפריל 1949 לבין ינואר 1952, הציבו אתגרים חדשים בהמשך קיום מערכת החינוך והפעילות הציונית במהלכה. תוך כדי העלייה, נתקלה מערכת החינוך במספר בעיות, שהיה צורך להתמודד עמן, על-מנת לצמצם את הפגיעה בחינוך ככל שניתן: המשך החינוך בכפרים ובעיירות השדה מפנים הארץ, תוך כדי פינוי היהודים לטריפולי, ומאידך, דאגה לחינוכם של בני פנים הארץ, שהתרכזו בטריפולי עד עלייתם לארץ; המשך קיום מערכת החינוך בטריפולי, ככל שהתווספו תלמידים מפנים הארץ, מחד-גיסא, וככל שטריפולי הלכה והתרוקנה והתלמידים הלכו

והתמעטו, מאידך-גיסא; לשמור על איזון ויחס מספרי נאות בין מורים לתלמידים, להמשך ההוראה עד סוף העלייה; התמודדות עם פעילותם של השליחים הארצישראליים, שחדרה גם למערכת החינוך, בהקשר לזרמים שהם ייצגו.

באשר לפעילות הציונית, שגם השתלבה בנושא החינוך תוך כדי העלייה, היה צורך להתמודד עם מספר בעיות: בהמשך פעילות ציונית והכנת הנוער לקליטה והשתלבות בארץ; בריכוז הפעילות הציונית, ככל שהתנועות התדלדלו, עם עליית חבריהם ארצה ושמירת האיזון בין מדריכים לחניכים; העלאתם של צעירים במסגרת עליית הנוער; התמודדות עם פעילותם של השליחים הארצישראליים, בהקשר לזרמים שהם ייצגו והשפעתם הייתה רבה; בהמשך מתן ביטחון ואבטחתם של היהודים ושל מבצע העלייה עצמו, במסגרת ארגון ה"הגנה" בפעילותו הציונית.

פינויים של כל יהודי קירנאיקה ורוב יהודי בנגזי בזמן קצר, תוך כחודש ימים בשלהי קיץ 1949, הביא לסגירתם של כל בתי-הספר הכפריים. כמו-כן, לסגירתו מרצון של בית-הספר העברי בבנגזי, והמשך לימודם של עשרות התלמידים, שנותרו במקום, התקיימו בבית-הכנסת במקום.

לעומת זאת, פינויים של כל יהודי הכפרים וערי השדה בטרופוליטניה, שנמשכה תקופה יותר ארוכה, כ-4 חודשים, חייבה המשך פעילותה של מערכת החינוך תוך כדי הפינוי. כפרים ועיירות, שאוכלוסייתם היהודית חוסלה תוך זמן קצר, במשך שבועות בודדים, הביאו לסגירת בתי-הספר כמעט מיידית. בעוד שבכפרים ובעיירות, שמשך פינוי אוכלוסייתם היהודית ארך מספר חודשים, הלימודים נמשכו בכל עת הפינוי, בעיקר בבתי-הכנסת המקומיים. המורים המשיכו ללמד, גם כאשר התלמידים הלכו והתמעטו. הם היו בין האחרונים, שהתפנו עם חיסולה של אוכלוסיית היהודים הכפרית. ריכוזם של יהודי פנים הארץ בטרופולי, מי לזמן קצר עד עלייתם ומי לזמן ממושך יותר, במיוחד אלה, שנמצאו חולים והיו זקוקים לטיפולים רפואיים עד החלמתם, חייב התארגנות גם בנושא החינוך. לשם כך, חלק מהתלמידים, שהיו בריאים ועיכובם היה בשל חולים בקרב בני משפחותיהם, שולבו בבתי-הספר הקיימים, וליתרם הוחלט, מחוסר מקום, לקיים לימודים מאולתרים בחלק מבתי-הספר בטרופולי. בתנאים שלא התאימו ללימודים נאותים – בלא ציוד הוראה מתאים ובתנאי צפיפות קשים⁽⁸²⁾. לגבי התלמידים, שהם עצמם היו חולים, הוחלט לרכזם תחת מסגרת אחת בבית-הספר "פייטרו ווריי", שבעיר העתיקה, אשר חולקו לכיתות עפ"י סוג המחלה והרמה הלימודית. זאת, על-מנת לאפשר לתת להם טיפול רפואי נאות, תוך כדי ביקורת רפואית צמודה (שהייתה גם בבית-הספר של כ"ח), ומתן ארוחות משופרות (במסגרת הארוחות, שסופקו במרבית בתי-הספר) לחיזוקם והתאוששותם המהירה של החולים. את מימון ההוצאות בחינוך (כולל שכרם של המורים וכל המתלווה, ציוד, ספרים, הזנה וביגוד לתלמידים) נטל על עצמו הגזיניט.

על-מנת למנוע שליחת פעוטות לגני-הילדים הנוצריים (לצד גן-הילדים של כ"ח, שבו היו 450 3תלמידים), הוקם בנובמבר 1950 ע"י "המזרחי" גן-הילדים "השחר", שבו חנכו בנות ממשפחות השליחים של "המזרחי" בטרופולי. חינוך זה, ניתן לילדי פנים הארץ במשך כל התקופה עד עלייתם ארצה. אולם, בשל תחושת הארעיות, תלמידים רבים נעדרו מן הלימודים והתעוררו קשיים בשמירת רמת לימודים נאותה. על-מנת להמריץ ולעודד את ההורים להקפיד על נוכחותם וביקור התלמידים בבתי-הספר, הותנתה קבלת אישורי העלייה בהצגת כרטיסי הרשמה של ילדיהם לבית-הספר.

באשר למערכת החינוך לבני טריפולי בתקופת העלייה הגדולה, יש להעיר, שעם בואם של בני יהודי פנים הארץ, נפל עליה עומס נוסף בשילוב חלקם במערכת הקיימת. אולם, ככל שהתרוקנו בתי-

הספר, התעוררו בעיות באחזקת בתי-הספר ושמירת איזון נאות בין מורים לתלמידים. כמו רוב יהודי לוב, ששאפו לעלות במהרה לארץ-ישראל, גם המורים שאפו למהר ולעלות. עד מהרה חל דילול של מורים והופר האיזון בין תלמידים ומורים, לשם כך הייתה פנייה למורים לעכב את עלייתם ולהתאימה לקצב עליית תלמידיהם. אמנם חלק מהמורים, שלא רצו לפגוע בתלמידים, נענו לפנייה זו ועלו עם אחרוני תלמידיהם, אולם למרות זאת נוצר מחסור במורים. על-מנת למלא מחסור זה במורים, ולו חלקית, השליחים הארצישראליים בניהולו של זלמן בוגטין, איש "המזרחי", ערכו סמינר מיוחד והשתלמויות ל-60 מורים חדשים חסרי ניסיון. גם המרצים והמדריכים היו מקרב השליחים עצמם, ששהו במקום (כמו מאיר ורדי, שבזמן השפל בעלייה גילה פעילות רבה בחיים התרבותיים בטיפול ופעל רבות בקרב בני הנוער היהודי; אליהו וכסברג, מנהל לשכת עליית הנוער ואשתו מרים ועוד). מרצים ומדריכים, שקיבלו חיזוק מבעלי תפקידים, שהגיעו במסגרת עבודתם ללוב, או שבאו לביקור באותה עת (כמו צבי הר-זהב, מראשי המוסד לעלייה ב' וחברת "שוהם", שהגיע לטיפול בקשר להפלטות הישירות מנמל טריפולי לנמל חיפה, ויונה כהן, עיתונאי מן "הצופה", שהגיע לטיפול מטעם עיתונו). הקמת הסמינר ועריכת השתלמויות שיפרו כמובן את רמתם של המורים⁽⁸³⁾, אפשרו חינוך עפ"י המתכונת של בתי-הספר בארץ, שסייע לתלמידים להשתלב בלימודים במהירות עם עלייתם בארץ. סמינר והשתלמויות, שכמובן שיפרו את האיזון בין מורים לתלמידים, משנותו ברובם מרצונם בלוב, ועזבו רק עפ"י האפשרויות ובהדרגה, במסגרת קצב העלייה. פעמים רבות יחד עם תלמידיהם, המורים המשיכו ללמד גם במחנות העולים בישראל. אחד התחומים, שאליו נרתמו השליחים ושהשקיעו בו מאמצים רבים, במיוחד בתקופות השפל אשר כרסם בעלייה ונוצר הפנאי לכך, היה בהמשך הקניית השפה העברית והתודעה היהודית הארצישראלית, שהשתתפו בה גם מחנכים מקומיים. לשם כך, נפתחו מספר קורסי ערב לעברית, אשר כללו גם לימודי היסטוריה יהודית, ידיעת הארץ (מולדת) ומקצועות יהודיים. בראשית 1951 נפתח מועדון ערב – "תלמוד תורה לילי" – לנערים ונערות כהכנה לעלייה, ב"תלמוד תורה" ביוזמת מנהלו גבריאל ארביב. בו למדו 450 תלמידים ותלמידות עברית, ציונות, ידיעת הארץ (מולדת), היסטוריה יהודית ושירה עברית⁽⁸⁴⁾.

במסגרת עליית הנוער, במיוחד בתקופתו של אליהו וכסברג (גבע), הוקם מחנה הכשרה לאלפי הנערים והנערות (ביניהם יתומים רבים), שנרשמו בלשכת עליית הנוער עם פתיחתה, אשר פעל בבית-הספר "פייטרו ווריי" ואחר כך ב"תלמוד תורה". מחנה הכשרה, ששהתה בו בכל פעם, קבוצה של כ-200 בני נוער, אשר היו מועמדים לעלייה הקרובה באותה עת (כאשר היתומים הועמדו בראש התור). בנוסף ללימודיהם הכלליים, עברו בני הנוער הכשרה מיוחדת, חברתית, חינוכית, היגיינית, הגברה בלימודי עברית ומקצועות יהודיים-עבריים וכן הכרת הארץ ואורחותיה (בעיקר לבני הנוער האמידים, שהצטרפו במשך הזמן ומניינם הלך וגדל. הם שלטו פחות בעברית ובמקצועות היהודיים-עבריים, מאחר שעד הצטרפותם, למדו בבתי-ספר איטלקיים וקיבלו מעט מאוד שיעורי השלמה עבריים-יהודיים. ובדרך-כלל קובצו במסגרת של קבוצת לימוד נפרדת).

על-מנת, שלא תיפגע המשך פעילותם החינוכית-חברתית גם בארץ ושלא ייחשפו להשפעות שליליות, היו הפעילים המקומיים מעוניינים, שקבוצות בני הנוער יעלו עם מדריכים למוסדות עליית הנוער הדתיים מקובצים באותה קבוצה. אף-על-פי שאלפי בני הנוער נרשמו, לא עלו כי אם כ-800 נערים במסגרת עליית הנוער. לאחר ההתלהבות הראשונית, נרתעו הורים רבים מלנתק את ילדיהם מבית-ספרם ולשלחם למחנה הכשרה. בשל מיעוטם של מוסדות עליית הנוער הדתיים שהתמלאו, הורים לא מעטים חששו, שילדיהם יגיעו למוסדות לא דתיים וישפכו לחילוניות.

אחד הפתרונות למיעוטם של מוסדות עליית הנוער הדתיים שהתמלאו, היה בהקמת מוסד נוער לילדי לוב בסג'רה. להקמת המוסד, פעל ברוך דובדבני, בהתרימו לכך את אחד מעשירי יהודי איטליה, אסטורי מאיר, שהמשיך לתחזקו והמוסד נקרא על שם אביו, סלי מאיר.

לא כל משפחות בני הנוער הנרשמים, היו מוכנות לשגר את ילדיהן בנפרד (היו מקרים של נערים בני אמידים אשר עלו ארצה במסגרת עליית הנוער בנפרד מהוריהם, וההורים נותרו בלוב ועלו בתקופה מאוחרת אחריהם. לפעמים מאוד מאוחרת רק עם חיסולה של שארית גולת לוב, עם התלקחות מלחמת ששת הימים). למרות זאת, נמשכו המאמצים לקיום עליית הנוער, שבאו לידי ביטוי גם בביקורם בטריפולי, של משה חזני, יו"ר המרכז החקלאי של "הפועל המזרחי" וראש הוועדה לעליית הנוער הדתי ושל נפתלי בר-גיוורא (שהיה שליח בלוב בשנות ה-40), מהאגף הדתי במחלקת הנוער בסוכנות. בביקוריהם, הם בחנו את נושא תנועות הנוער והמועמדים לעלייה במסגרתה. הם הדגישו את חשיבותה של העלייה המאורגנת והטיפו לה, כמו גם העמקת החינוך בקרב בני הנוער (הם גם בחנו את האפשרות להקמת מושבים חדשים בארץ ע"י בני לוב). אולם, יותר ויותר התמעטו המועמדים לעלייה במסגרת עליית הנוער, שהלכה ודעכה, כך שמחלקת עליית הנוער בירושלים נאלצה להחליט להפסיק את פעילותה של הלשכה בטריפולי, וביוני 1950 היא נסגרה.

היותם של יהודי לוב, רובם ככולם, דתיים-מסורתיים והעובדה ששליחי מחלקת העלייה וכן כמה מן השליחים האחרים היו אנשי "המזרחי", השפיעו וחוללו תמורות על המבנה הארגוני של התנועות הציוניות במהלך העלייה הגדולה. כבר בשנת 1949, כל תנועות הנוער הציוניות (למעט "מכבי") החליטו להתמזג ולהתאחד סביב "בני עקיבא – ברית חלוצים דתיים" לתנועה אחידה בשם "איחוד תנועות הנוער החלוציות בני עקיבא", סניף בתנועת "בני עקיבא" העולמית, שמרכזו בארץ-ישראל, ובכך להשתייך ל"הפועל המזרחי". תנועה זו, המשיכה את פעילותה העברית-ציונית, במשך כל תקופת העלייה הגדולה. במסגרתה ניתנו גם שיעורי עברית לחברים והרצאות בנושאים שונים להכשרת הלבבות לעלייה לארץ. היא הוציאה לאור כתב-עת, שאימץ את השם "חיינו" (בנוסף לעיתונים, כתבי-עת ושבועונים לנוער, שהגיעו מארץ-ישראל, שהייתה להם גם השפעה פוליטית).

גם תנועות הנוער סבלו תוך כדי העלייה מאותו חוסר איזון נאות בין מדריכים לחניכים. חברי תנועות הנוער הציוניות ובמיוחד המדריכים שבהם, היו הראשונים בראש התור, ששאפו לעלות למדינת-ישראל מהר ככל האפשר. רבים מהם נמנו עם אותם בני נוער, שעלו ארצה במסגרת עליית הנוער בנפרד מהוריהם, בשל עיכובים, שחלו בעליית בני משפחתם. הם, שהתחנכו על ברכי הציונות, אצה להם הדרך להגשים את שאיפתם וכמיהתם לציון. לא תמיד הובא בחשבון, אותו איזון עדין בין מדריכים לחניכים. לפיכך, על מנת לשפר את רמתם של המדריכים בסוף 1949, נפתח סמינר מיוחד למדריכים, שנטלו בו חלק שלושים מדריכים ומדריכות (כאשר על צוות ההוראה נמנו גם קציני העלייה ברוך דובדבני וד"ר מאיר ורדי וכן העיתונאי יונה כהן מ"הצופה"). הסמינר נמשך שבעה שבועות, שבהם הושם דגש על לימודי העברית, הכרת הארץ, היסטוריה של עם ישראל ולימוד השירים העבריים הארצישראלים החדשים. רבים מבוגרי הסמינר, המשיכו במקצוע ההוראה גם בארץ.

תפקיד נוסף, שהוטל על בוגרי וחברי התנועה הציונית בטריפולי, ואשר השתייכו לארגון ה"הגנה", היה לתת אבטחה וביטחון במשך כל תקופת העלייה. הגנה, הן לאוניות האיטלקיות והישראליות, שנשאו את דגל ישראל, בשעת עגינתן בנמל טריפולי עד הפלגתן לכוון נמל חיפה, והן למוסדות

היהודיים והאוכלוסייה היהודית, שהכינה עצמה לעלייה בכל מקומות ריכוזיהם. הם אלו, אשר ממש נותרו האחרונים לעלייה למדינת ישראל, בטרם עצמאותה של לוב הערבית. ככל שהעלייה הגדולה הלכה והתקדמה, וככל שארץ לוב הלכה והתרוקנה מיהודה, הלכו ונסגרו מוסדות החינוך. בתחילה נסגרו בתי-הספר בעיירות שבפנים הארץ (למעט זה, שהוקם בבית-הכנסת בבנגזי עם סגירת בית-הספר העברי במקום). רק לאחר מכן, נסגרו המוסדות בטרירפולי עצמה, ומשמנת המוסדות שהיו בה, נותרו לפעול, בתום העלייה הגדולה, רק שני מוסדות חינוך. גם סניפי תנועות הנוער והתנועה הציונית בלוב, המשיכו לפעול במהלכה של העלייה הגדולה. אלו הלכו והושבתו (למעט מועדון "מכבי"), ככל שיהודי לוב הלכו והתפנו, וככל שטרירפולי הלכה והתרוקנה וכמעט נעקרה כל גולת יהודי לוב העתיקה, ולוב הערבית קיבלה את עצמאותה.

סיכום

שחרור לוב ע"י הבריטים, בשלב מוקדם יחסית של מלחה"ע השניה, קטע תהליך, שהיה על מסלול המוביל להחלת "הפתרון הסופי", ביהודי לוב. שחרור, אשר חולל תמורות מרחיקי לכת בחיי הקהילות היהודיות בלוב. המפגש המרגש עם החיילים הארצישראליים, עודד את יהודי לוב בעת של חוסר אונים וייאוש, זקף את קומתם, הווה מקור גאווה ועידוד בתקופה של אופל וצוקה. מאידך, המפגש עבור החיילים הארצישראליים, היה התגשמות מטרת התנדבותם לצבא הבריטי – הצלת יהודים ממוראות המלחמה והווה מניע, שהאיץ את ההתנדבות. מכל מקום, המפגש היה חשוב ביותר ליהודי לוב, הן בימי המלחמה והן לאחריה, כאשר סיועם, היה מן הגורמים להתאוששותן של הקהילות היהודיות (בעיקר זו של קירנייקה), שהיה בעיקר בתחום החינוך ובחידוש הפעילות הציונית והתעצמותה. רגש הסולידריות והעזרה ההדדית, שכל ישראל ערבים זה לזה, בין יהודי לוב, דווקא בשעת מבחן בשעות הקשות, הקלו להתגבר על מוראות המלחמה ולאחריה (בעת פקודה, בהגנה ובהעפלה לאחר פרעות נובמבר 1945).

למאורעות המלחמה הייתה השפעה חזקה על יהודי לוב. רבים מן היהודים, שהוקסמו מן התרבות המערבית בתקופה האיטלקית, התאכזבו והרגישו נבגדים. מוראות המלחמה, תחת השלטון האיטלקי הפשיסטי, והמפגש עם החיילים הארצישראליים, שהעצים את הפעילות הציונית וחיזק את הקשר עם ארץ-ישראל, הטו את הכף לדרך שהציעה הציונות והיו כאלה, שפנו אף לציונות המגשימה. חשיפת הערבים לתעמולה הנאצית ולתעמולה הלאומנית הערבית, הביאה לצמיחה לאומית ערבית, שעלתה על מסלול המאבק לעצמאותה של לוב. שתי האוכלוסיות, היהודית והערבית, שחשו שותפות גורל בזמן המלחמה, פנו לכוונים נפרדים, כאשר כל צד חיזק את הזהות הלאומית הנפרדת שלו. החלה הפרה באיזון העדין ביחסים בין הצדדים, ששיאה, פרעות נובמבר 1945. הפרעות ותוצאותיהן החמורות, בפגיעתם בנפש ובביטחון האישי ואובדן האמון בשלטון הבריטי, ביכולתו להגן עליהם, בפגיעתם הכלכלית, בהתערערות הדו-קיום עם הערבים, במיוחד לאור התגברות הלאומנות הלובית והמאבק לעצמאות, כאשר גם היהודים, מתוך גישה פרגמטית, מצאו עצמם מעורבים בו, הוכיחו ליהודי לוב כי מקומם, לא עוד בגלות ויש לעצב את גורלם בארצם, ארץ-ישראל.

תהליך זה, ראשיתו בתנועה העברית וההתעניינות בציונות, שניצניה בשלהי התקופה העות'מאנית, ולאחר מכן בראשית התקופה האיטלקית. אעפ"י שאז, פעולות החייאת התנועה העברית, כאחד המרכיבים בתחייה הלאומית, היו רופפות ומצומצמות, התנועה העברית הייתה קשורה באופן

הדוק בפעילות הציונית, עם כל המהמורות שעברו עליה, עד שנות ה-30, כאשר התנועה הציונית עלתה על דרך המלך.

הצלחתה של התנועה הציונית, הן בטרופוליטניה והן בקירניקה, בשנות ה-30, באה לידי ביטוי, לא רק בהישגים בפעילות הציונית ובתחיית התנועה העברית, כי אם גם בהתמודדות בצוק-העתים, שבו היו נתונים יהודי לוב בשלהי תקופת השלטון האיטלקי, ועם פרוץ מלחמת השנייה. רגשי הסולידריות שהובילו בוגרי וחניכי התנועה הציונית, עמדו ליהודי לוב, חישלו אותם לעמוד בתלאות מחנות הריכוז באירופה ובגיאדו, במחנות הכפייה, בהגליות, בגירושים ובכל מאורעות המלחמה וספיחיה, ואף לאחריה בתקופה הבריטית.

אם מוראות מלחמת השנייה, התחזקות הלאומנות הערבית הלובית בתקופה הבריטית, ופרעות 1945 והשלכותיהן, כולל הקמת ארגון הגנה מחתרתי ומאומן, שהוכיח את עצמו בפרעות 1948, הביאו את יהודי לוב לחשבון נפש, הרי ההחלטה לעקור משורש ולעזוב את לוב לארץ-ישראל דווקא, יש לזקוף לזכות הפעילות הציונית. זאת, כאשר רוב בני הקהילה, בעידודם של החיילים והשליחים הארצישראלים, הגיעו למסקנה זו, הפכו הפעילות הציונית והתנועה העברית, לזרם המרכזי בחיי הקהילה. החינוך, ברובו, דמה יותר ויותר לזה בארץ-ישראל והדרך שהציעה הציונות, הלכה וחדרה בתודעת היהודים, ואין תימה, שהתגברה השאיפה לעלייה לארץ-ישראל ונפלה ההחלטה להוציא אותה לפועל מייד. אולם, מכיוון שלא ניתן היה לבצע בשלב זה, בגלל המדיניות הבריטית, שמנעה את יציאת יהודי לוב, כשם שמנעה את כניסתם לארץ-ישראל, יצאה אל הפועל רק ההעפלה הבלתי-לגאלית. הצעירים והאמיצים יותר, שאצה להם הדרך, חירפו נפשם ובסתר ובמחתרת, ובנתיבות עקלקלות העפילו לארץ, באופן בלתי-לגאלי. העפלה, שהתבצעה דרך מצרים בסיוע החיילים הארצישראלים, דרך הים, לאיטליה ודרך המדבריות, לתוניסיה. סך המעפילים הבלתי-לגאליים הגיע לכ-3,500 מעפילים, המהווים כ-10% מכלל יהודי לוב, תופעה מרנינה, שאין לה אח וריע בכל קהילות ישראל על כל תפוצותיו. העפלה, שהוותה פרוזדור לעלייה הגדולה והברוכה של יהודי לוב, שהחלה באפריל 1949.

עם בוא בשורת הגאולה, פרצו בכל עוזם האמונה והתקווה, העוצמה והאון והפכו לגל אדיר של התעוררות והתלהבות של רצון ולהט כביר. רוב יהודי לוב, בנכונות שהיה בה מעין החלטה לאומית "בנערינו ובזקנינו נלך", נטשו את מושבותיהם ושמו קץ למחזור חיים בן אלפי שנים בגולה, בעלייה גדולה ומפוארת, שבמהלכה שוב התנועה הציונית עמדה באתגר והתמודדה עם הקשיים שהתעוררו. וכך, יהודי לוב אשר ידעו גם תקופות זוהר, פריחה ושגשוג וגם תקופות מרד וגבורה, וכן, ידעו גם ידעו, שנות ייסורים ואופל-הרג, גזירות, רדיפות ומצוקות שאול, עם בוא קץ הגלות הארוכה, נתקיים בהם הפסוק – "והצלתי אתהם מכל המקומות אשר נפצו שם ביום ענן וערפל: והוצאתים מן העמים וקבצתים מן הארצות והביאתים אל אדמתם ורעיתים אל הרי ישראל באפיקים בכל מושבי הארץ" (יחזקאל, ל"ד: י"ב-י"ג).

הערות

1. ע.אברמסקי-בליי, פנקס הקהילות עמ' 2.
2. א.ארן, רדיפת יהודי לוב. עמ' 156.
3. י.גלבר, תולדות ההתנדבות. עמ' 95, 105, 109.
4. מנהלו הראשון של בית-הספר היה החייל הארצישראלי עזרי זאפי, שהיה לו הניסיון הרב ביותר בהוראה. מאוחר יותר, מנהלי בית-הספר היו החיילים הארצישראליים דוד שומן ורחמיאל-שקורניק - ר.סימון, התנועה העברית בלוב. עמ' 187.
5. שם. עמ' 187.
6. י.גלבר, תולדות ההתנדבות. עמ' 104-105.
7. עדות אישית - יעקב גוויטע.
8. ר.סימון, התנועה העברית בלוב. עמ' 188.
9. שם. עמ' 188-190.
10. שם. עמ' 190.
11. עדות אישית - יעקב גוויטע.
12. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 264; ר.סימון, התנועה העברית בלוב. עמ' 190-191; עדות אישית - יעקב גוויטע.
13. עדות אישית - יעקב גוויטע.
14. י.גלבר, תולדות ההתנדבות. עמ' 124.
15. שם. עמ' 127.
16. שם. עמ' 127; עדות אישית - יעקב גוויטע.
17. מ.מוסינזון, מכתבים מן המדבר. עמ' 183-195.
18. י.גלבר, תולדות ההתנדבות. עמ' 99.
19. שם. עמ' 99.
20. שם. עמ' 103.
21. ש.סלע, החינוך בקהילות יהודי לוב. עמ' 82.
22. שם. עמ' 82.
23. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ' 176.
24. ר.סימון, התנועה העברית. עמ' 196.
25. ב"צ.רובין, הדים מן היומן. עמ' 66; עדויות אישיות - חיים פדלון (צ'יצ'ו) ויוסף גוויטע.
26. ב"צ.רובין, הדים מן היומן. עמ' 70-71.
27. שם. עמ' 71.
28. עדות אישית - יאיר דואר.
29. כתב-עת באותו שם "חיינו", הופיע בשנית בשנת 1949, בעריכתו של פריז'א זוארץ.
30. י.ארנון, תנועת "החלוץ" בטרפולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי, 1944-1948. עמ' 138.
31. שם. עמ' 146; עדות אישית - סאסי יצחק-חוגה.
32. עדויות אישיות - יוסף מימון ויוסף גוויטע.
33. עדות אישית - יוסף גוויטע.
34. עדות אישית - פריז'א תייר.
35. עדות אישית - דניאל אל-על.
36. דו"ח ראש קהילת טריפולי מדצמבר 1945 - א"צ S25/5219.
37. ר.דה-פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית. ספרית מעריב, תל-אביב, 1980, עמ' 222.
38. שם.
39. שם.
40. שם.
41. שם. עמ' 257 - 258 (מספר החנויות, בתי-העסק ומחסנים, שנמנו היה 813).
42. שם. עמ' 222 - 223.
43. שם. עמ' 222.

44. עדות אישית – חיים פדלון (צ׳יצי׳ו).
45. עדות אישית – ראובן סרוסי, שבביתו הסתתר ״הדוד״.
46. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 231.
47. שם. עמ׳ 237-236.
48. שם. עמ׳ 234.
49. שם. עמ׳ 233.
50. שם. עמ׳ 246.
51. עדות אישית - צבי הזן.
52. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 245.
53. עדות אישית - לילו ווקיו.
54. עדות אישית - רחמים חגיג-לילוף.
55. ראיון עם שלושה מארבעת חברי החוליה.
56. י.גלבר, תולדות ההתנדבות. עמ׳ 109; החייל הארצישראלי יוסף נחמיאס (לימים חבר בכיר באצ״ל ובפרשת ״אלטלנה״). עדויות אישיות - יוסף מימון מראשי ארגון ״בן-יהודה״, חיים פדלון (צ׳יצי׳ו) ויוסף גוויטע מבכירי המחותרת בלוב.
57. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 263-262.
58. שם. עמ׳ 265.
59. עדויות אישיות של בחורים, שעלו במסגרת זו, כמו רמי כחלון, משה גיעאן-זרקנא, יהודה ירדני (חגיג) ואחרים.
60. עדות אישית - סאסי יצחק-חוגה ואברהם אדאדי.
61. עדות אישית - דוד פלד (פדלון), שמונה מדריך עקורים בהמבורג, גרמניה.
62. עדות אישית - חיים פדלון (צ׳יצי׳ו), שהיה אחראי על איסוף הכספים.
63. אחת השיטות להטעיית הבריטים, שהיו בכוננות ללכידת המעפילים במארבים בליל ההעפלה, ארגון ״ההגנה״ היה מפוצץ פיצוצי דמה, שהיו מאלצים את הבריטים לנטוש את המארב לבדיקת פשר הפיצוצים – עדות אישית של לילו ווקיו, שחולייתו ביצעה חלק מפיצוצים אלו, ויוסף גוויטע, שהיה אחראי לשליחת המעפילים.
64. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 271-269.
65. שם. עמ׳ 287-286.
66. שם. עמ׳ 272-271.
67. בין הפעילים, שנטלו חלק בסיוע להברחת צעירים מלוב לתוניסיה, היו שלושה אמידים מפרנסי זוארה: שלום מדר, רפאל בן-עטייה ודני לוזון. הם שכרו את מורי דרך ומבריחי גבול מיומנים ומהימנים, שיחדו קצינים בריטיים וצרפתיים משני עברי הגבול, או ערכו ״חפלה״ עם שחיטת כבש לקצינים הבריטים על מנת להסיט את ערנותם בליל ה-״ש״. הם גם סייעו בהברחת נשק לארגון ״ההגנה״ מזוארה לטרפולי.
68. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 279-278.
69. מן הדין להזכיר, ברגשי תודה, מספר יהודים מתוניסיה, שסייעו בהעפלה זו: ויקטור בראמלי, מוריס זינה, חואנה בוכריס, חואנה פנש, משה ישי, יוסף כהן, שיראז מאטו, משה פרץ, יוסף מדר ועוד רבים רבים אחרים.
70. פ.זוארץ, יהדות לוב. 283-281.
71. ר.סימון, מחוג ציון לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. עמ׳ 307. (להלן: עליית יהודי לוב).
72. עפ״י דוח״ות הנמצאים בארכיון הציוני המרכזי בירושלים – S6/3857, האומדן הוא כ-500 עולים. אולם עפ״י עדויות על גודל שכונת מונטיפיורי ושכונת בנגזי והמשפחות היהודיות מלוב, שהשתכנו בהן, האומדן גדול יותר ומגיע עד כדי 1,000 עולים לפחות, ואולי אף מעט יותר.
73. מספרי המעפילים בתקופה זו מובאים ע״י מאיר שילון – פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 317-318, ואצל ר.סימון, עליית יהודי לוב. עמ׳ 306.
74. ר.דה-פליציה, יהודים בארץ ערבית. עמ׳ 244.
75. פ.זוארץ, יהדות לוב. עמ׳ 246.
76. Coriere di Tripoli מה-15 ביוני 1945.
77. Report of Jewish Community of Tripolitania - January 1949 - אצ״מ S20/555.
78. במאמר: Il program di Tripoli בעיתון Israel מה-17 ביוני 1948.

79. ר. דה-פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית. עמ' 247; עדות אישית – לילו ארביב.
80. במאמר: Gli ebrei di Libia e il loro tragico destino בעיתון Israel מה'18 - בנובמבר 1948.
81. עדויות אישיות של חברי החוליה.
82. עדות אישית - דניאל אל-על.
83. עדות אישית - יונה כהן. הטוען, שמאחורי מבצע זה עמדה גם המטרה לחזק את זיקתם של המורים לתנועת "המזרחי".
84. ר. סימון, התנועה העברית בלוב. עמ' 200.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

1. הארכיון הציוני המרכזי. ירושלים.
2. ארכיון יד ושם. ירושלים.
3. הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. ירושלים.
4. המכון ליהדות זמננו. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
5. ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
6. ארכיון הקיבוץ הדתי. מוסד הרב קוק, ירושלים.
7. ארכיון העבודה והחלוץ. מכון לבון, תל-אביב.
8. ארכיון המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח. יד טבנקין, רמת אפעל.
9. ארכיון הקיבוץ המאוחד. יד טבנקין, רמת אפעל.
10. ארכיון ההעפלה ע"ש שאול אביגור. אוניברסיטת ת"א, תל-אביב.
11. ארכיון תולדות ההגנה. תל-אביב.
12. ארכיון מרכז אור שלום. בת-ים.
13. ארכיון מכון דביר. באר-שבע.
14. ארכיון המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב. (כיום החומר בבאר-שבע, אצל יעקב חגיגי-לילוף, באופן זמני, עד סיום בניית מרכז מורשת יהודי לוב, באור יהודה).
15. בית-התפוצות ע"ש נחום גולדמן. תל-אביב.
16. ארכיון פרטי, רפאלו פלח-קיש. רומא.

ספרים ומאמרים

1. ח. אברבנל, "בתי-הספר היהודים בטריפולי", ילקוט המזרח התיכון, שנה ב', חוב' 3-4 (-16) 15. המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים, 1950, עמ' 44-47.
2. ע. אברמסקי-בליי, "השפעת מלחמת העולם השנייה על יחסי יהודים-ערבים בלוב ובתוניסיה", שורשים במזרח - ג'. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991, עמ' 233-272.
3. ע. אברמסקי-בליי, "תגובת יהודי לוב למלחמת העולם השנייה", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות. חטיבה ב, כרך שני, ירושלים, תשנ"ד.
4. ע. אברמסקי-בליי (עורכת), פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של הישובים היהודיים ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה - לוב * תוניסיה. יד ושם, ירושלים, תשנ"ז.
5. ש. אויערבך, "החינוך העברי בטריפוליטניה", הד החינוך, שנה י"ט, גל' ד-ה. תש"ה.
6. איגוד החיילים המשוחררים בישראל, "המלחמה נגמרה – מתחילה מלחמתנו להצלת הפליטה", ניב אחי"ם גל' מס' 25. תל-אביב, 1995.
7. א. ארביב, "יהדות לוב והפעילות הציונית", הדים ה' 37. המחלקה לפעולה ציונית וחברתית בקרב יוצאי ארצות המזרח והקהילות הספרדיות, ירושלים, 1979, עמ' 9-10.
8. ג. ארביב, "מצב ההוראה בבית ספרנו בטריפולי", עם וספר. אב-תש"י.
9. י. ארנון, "תנועת 'החלוץ' בטריפולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי, 1944-1948", פעמים 44. מכון יד יצחק בן צבי, ירושלים, עמ' 132-157.
10. בית-התפוצות, לוב: קהילה שהייתה. בית התפוצות, תל-אביב, תש"ם.
11. בית-התפוצות, הגשר החי – מפגש המתנדבים הארצישראלים עם שארית הפליטה. תל-אביב, תשמ"ג.
12. י. בנקובר, חמש שנים; (בין יהודי טריפולי), יומן של חייל עברי. תל-אביב, תש"ה, עמ' 235-254.
13. ש. ברד, "שליחות ושליחים לארצות המזרח", שורשים במזרח - א'. יד טבנקין, רמת אפעל, 1986, עמ' 145-189.
14. ש. ברד, "שליחות ושליחים לארצות האסלם", שורשים במזרח - ג'. יד טבנקין, רמת-אפעל, 1991, עמ' 11-65.
15. י. גוויטע, "על תחיית הדיבור העברי בארץ לוב", לשונונו לעם – כ"ח-ג'. המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית, תשל"ז, עמ' 73-76.
16. א. גולדשטיין, האלף הראשון, (מיומנו של חייל עברי, דרנה ברצ'ה). תל-אביב, תש"ד, עמ' 149-132.
17. י. גלבר, תולדות ההתנדבות – כרך ג' נושא הדגל. מכון יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 8-31; 95-131.
18. ר. דה-פליצה, יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומיות ערבית וציונות (-1970) 1835. ספרית מעריב, תל-אביב, 1980.
19. הד החינוך, "סמינריון למורים דתיים בטריפולי". גל' ד'-ה'. תש"ח; 22. תש"ח/ט'.
20. ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד ימינו. מוסד ביאליק, ירושלים, 1965, כרכים א'-ב'.

21. א.הררי, מכתב למגויס, גל' 2 (11), (פגישה עם יהודי לוב). תשי"ג, עמ' 29-30.
22. ועד קהלות לוב בישראל, עמישדי, לזכרו של עמישדי גבעתי – גויטע ז"ל. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, תשמ"ה.
23. ע.זאיק, "מכתבי חברים", הד החינוך שנה 17 גל' ט'-י"ג. תשי"ג.
24. ע.זאיק, "על בייס 'אי שם' באפריקה הצפונית", הד החינוך שנה 18 גל' ה'. שבט-אדר תשי"ד; שנה 18 גל' ו'-ז'. ניסן-סיון תשי"ד; שנה 18 גל' ח'-י'. תמוז-אב תשי"ד; שנה 19 גל' י"א-י"ב. ניסן תשי"ה.
25. פ.זוארץ, "החינוך העברי בטרופוליי", עם וספר. תשי"ה, עמ' 75-76.
26. פ.זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב. ועד קהלות לוב בישראל, תל-אביב, 1982.
27. י.חגיגי-לילוף, היחסים בין היהודים לבין הערבים בלוב (1943-1969). רפראט, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1993.
28. י.חגיגי-לילוף, תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלה וההגירות מלוב. עבודת M.A., בהיסטוריה של עם ישראל במסלול המחקרי. המחלקה להיסטוריה אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 1994.
29. י.חגיגי-לילוף, "נוער ותנועות הנוער היהודי בלוב", נוער בין שני עולמות – תנועת הנוער בארצות האיסלם. יד-טבנקין, רמת אפעל תל-אביב, 1995. עמ' 43-54.
30. י.חגיגי-לילוף, המפגש של יהודי לוב עם החיילים הארצישראלים. המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, תשנ"ה 1995.
31. י.חגיגי-לילוף, "לוב: ציונות, הגנה והעפלה", ח.סעדון, י.רפל (עורכים), במחתרת מארצות האיסלם – פרשיות העפלה והגנה. מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 53-74.
32. י.חגיגי-לילוף, הפעילות המחתרתית, ארגון "ההגנה" וההעפלות הבלתי-ליגאליות מלוב - 1943-1949, (תקציר לרגל הכנס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, לציון יובל לפעילות המחתרתית בלוב). המרכז למורשת יהדות ספרד ע"ש יחיאל אלישר - אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, תשנ"ח 1998.
33. י.חגיגי-לילוף, הסיוע של יהודי תוניסיה ליהודי לוב בתקופת מלחה"ע השניה ובהעפלה הבלתי-ליגאלית, (תקציר לרגל הכנס של יהודי תוניסיה באוניברסיטת בר-אילן). המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, 1998.
34. י.חגיגי-לילוף, תקציר תולדות יהודי לוב, (תקציר לרגל הנחת אבן הפינה ל"בית מורשת יהודי לוב" באור יהודה). הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב, המכון ללימודים ולמחקר יהדות לוב, 1998.
35. חייל ציוני, "יומן טריפוליטני", מלחמתנו, חוב' ח'. תשי"ג, עמ' 24-29.
36. טריפולי, "ההסתדרות הציונית בטרפולי"; "בית-ספר 'התקוה' בטרפולי"; "פעולות בשנת התרצ"ג, טריפולי"; (18 עמ' בעברית + 12 עמודים בערבית יהודית לובית + 16 עמודים באיטלקית), התרצ"ד.
37. ב.ג, "דרישת שלום מיהדות קירינייקה", מלחמתנו, חוברת ב'. תשי"ג, עמ' 39.

38. יהדות התפוצות – לוב, מעט מהרבה, פרסום הסברה של משטרת ישראל, מס' 17. תש"ל, חמ"ד.
39. ש.יונה, "חיילנו מקימים בית-ספר עברי בבנגזי", הד החינוך שנה 17 גל' ט-י"ג. תש"ג.
40. ד.יוסף, יומן. הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, S-25/58.
41. א.יערי, שלוחי ארץ ישראל. מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"א.
42. י.יצחקי, "עם ילדי בנגאזי", מתוך צרור מכתבים כרך ז' גל' י"א. הקיבוץ המאוחד, תש"ג.
43. ירחמיאלי, "ביה"ס העברי בבנגזי", עם וספר. תש"ד.
44. י.כהן, "הנוער היהודי בלוב" שלוחות ו' גל' י"ב, אדר-תש"י.
45. ח.כחלון, ההעפלה מלוב – סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. קרית-אונו, תשנ"ט 1999-.
46. ח.כלפון, לנו ולבננו: מעגלי חיי הקהילה הלובית מראשית השנה ועד אחרית שנה, עם מבחר קטעי היסטוריה, הווי ומנהגים, פתגמים וסיפורים מפי זקני העדה. הכללי, תל-אביב, תשמ"ו.
47. י.כרמי, בדרך לוחמים. מערכות, תש"ך.
48. י.לוזון, "החינוך העברי בטריפולי", עם וספר, תש"ו, עמ' 61.
49. י.לוזון, "ההעפלה מטריפולי". אגרת 4. תשט"ו, עמ' 8-10.
50. ש.לוזון, "החינוך העברי בטריפולי", עם וספר. תש"ז.
51. מ.לחמיש, "בית הספר בברצ'ה", עם וספר, אלול-תש"ה.
52. י.ליפשיץ, ספר הבריגדה היהודית. יבנה, תל-אביב, תש"ז.
53. י.למדן, ז.שפר (עורכים), ספר ההתנדבות. מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ט.
54. לקט ההתנדבות העברית במלחמת העולם השנייה, מתנדבי הישוב (קהילות יהודיות במדבר). תש"ג, עמ' 81-83.
55. א.מגן (עורך), "הגנה יהודית בלוב", הגנה יהודית בארצות המזרח. תל-אביב, תשמ"ד, עמ' 14-12.
56. מ.מוסנזון, מכתבים מן המדבר. הקיבוץ המאוחד, עין-חרוד, תש"ד.
57. י.מרגלית. הנני שלחני: מתנדבים בצבא הבריטי כותבים. הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל תל-אביב, 1985.
58. ש.נכון, יהדות וציונות באפריקה הצפונית. ירושלים, 1948.
59. צ.נמני, זכרונות. (כתב-יד), עמ' 1-7.
60. ר.סימון, "התנועה העברית בלוב", שורשים במזרח - ב'. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989, עמ' 209-173.
61. ר.סימון, "מחוג ציון לציונות מגשימה: עלית יהודי לוב", שורשים במזרח - ג'. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991, עמ' 295-351.
62. ש.סלע, החינוך בקהילות יהודי לוב. יד-אליעזר, נהלל, תשמ"ז.
63. ח.סעדון, הציונות בארצות האסלאם. (עם חוברת הפעלות, של משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל חברה ונוער, תחום מורשת המזרח), מכון יד יצחק בן-צבי, ירושלים, התשנ"ז.

64. ש.ספירו, מ.יערי, לארגון עליית הנוער מטריפולי 1949. ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, תיק S20/468.
65. א.ע. "התנועה בטרפולי", משמרת צעירה, גל' 2 (9). עמ' 2.
66. י.פרי (מפיק), הפלוגות העבריות (R.A.S.C.) להובלה במלחמת העולם השנייה 1939-1945. האוזר, גבעתיים, 1990 (כרכים א' – ב').
67. מ.קרוא, י.ע.ל. במערכות מלחמה. האוזר, גבעתיים, 1993.
68. י.קשלאר, "עם ילדי בנגזי", צורר מכתבים, כרך ז', גל' י"א (136). תש"ג, עמ' 280-285.
69. ב"צ.רובין (עורך), לוב: הדים מן היומן, פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת היהדות לוב, ירושלים, תשמ"ח.
70. רחמיאלי, "בית הספר העברי בבנגזי (וב) טריפולי", עם וספר. תש"ד, עמ' 44-49.
71. י.שפירא (עורך), בהתנדב עם – ב'. תל-אביב, עמ' 65-77.

עדויות ותיעוד בעל-פה

1. ארכיון יד ושם, ירושלים.

- * ארביב אליהו
- * בוארון זבולון
- חדאד משה
- זנזורי יהודה
- * כחלון רחמים
- ברזילי דוד
- * לביא ציון
- * מגידיש משה
- סמיה חיים
- * סמיה עמוס
- * צוריאל שקד
- רג'יניאנו בנימין

2. המדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

- * זוארץ פריז'א
- * אדאדי כלימו
- * ארביב אליהו
- א. בן-חור
- * מימון יוסף
- סרוסי נסים
- * דומיניץ יהודה
- * חיים פדלון
- * מגידיש משה
- סרוסי נסים

3. ארכיון המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח, יד טבנקין, ת"א.

- * יוסף גוויטע
- * יאיר דואר

4. ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

- בר-גיורא נפתלי
- * מימון יוסף

5. תעוד בעל-פה ועדויות (מוקלטים ברשמקול ובוידיאו), ארכיון פרטי, יעקב חגיג'לילוף.

- * אנשים, אשר בנוסף לעדויותיהם המתועדות, רואיינו פעם נוספת ע"י המחבר, ועדויותיהם שמורות (בקלטות ותקצירים) בארכיון פרטי, יעקב חגיג'לילוף.

ראיונות בעל-פה *

- הרב פריזיא זוארץ זצ"ל
- הרב פריזיא תייר זצ"ל
- המורה והמחנך יעקב גוויטע ז"ל
- השליח הארצישראלי יאיר דואר ז"ל
- העתונאי יונה כהן ז"ל
- יוסף מימון ז"ל
- אברהם גוויטע ז"ל
- ציון בוארון-עבקא ז"ל
- דניאל לוזון ז"ל
- רחמים חגיג-לילוף ז"ל
- יעקב מימון ז"ל
- ה"ה צוראל שקד
- ה"ה חיים בן-דוד
- ה"ה יוסף גוויטע
- ה"ה נסים נחום
- ה"ה יצחק סאסי-חוגה
- מיגור מרדכי ארקין
- החייל הארצישראלי משה קרוא
- החייל הארצישראלי צבי הזן
- החייל הארצישראלי יוסף נחמיאס
- גבי אווה מגנאגי
- גבי אינס בן-סימון
- ה"ה חיים פדלון (ציציו)
- ה"ה אליה מכלוף (לילו ווקיו)
- ה"ה שלום מור (פרגיון)
- ה"ה דומיניץ יהודה
- גבי מרי חגיג-לילוף
- ה"ה לילו ארביב
- ה"ה רפאלו פלח-קיש
- ה"ה עמוס סמיה
- ה"ה רחמים מכלוף
- ה"ה דוד פלד (פדלון)
- ה"ה יעקב בובליל
- ה"ה עמוס בובליל
- ה"ה נסים בובליל
- ה"ה יהודה ינאי
- ה"ה רמי כחלון
- ה"ה בנדטו ארביב
- ה"ה אברהם אדאדי
- ה"ה זבולון בוארון
- ה"ה שלום ארביב
- ה"ה אליהו פדלון
- ה"ה ראובן סרוסי
- ה"ה דוד אפרתי
- גבי רינה הלחמי-לעגיל
- גבי רוזה בדש
- גבי אסתר כחלון
- ה"ה משה מגידיש
- ה"ה שאול סלהוב
- גבי ריחנה בובליל
- ה"ה ציון לביא
- ה"ה רפאל זרוק
- ה"ה כלימו אדאדי
- ה"ה דניאל אל-על

* ראיונות, שחלקם מוקלטים וחלקם מתוקצרים – ארכיון פרטי חגיג-לילוף.